Альбер Камю

Сторонній

Частина перша I

Сьогодні не стало нені. А може, вчора, не знаю. З притулку надійшла телеграма: "Мати померла. Похорон завтра. Щиро співчуваємо". Не збагнеш. Можливо, і вчора.

Притулок для старих — у Маренго, від Алжіра вісімдесят кілометрів. Виїду о другій годині автобусом і ще завидна дістанусь туди. Отож ніч побуду при небіжчиці, а завтра ввечері назад. Я попрохав у хазяїна два дні відпустки, і він не міг мені відмовити — адже причина поважна. А все ж був якийсь невдоволений. Я навіть сказав йому: "Хіба я винен?" Він промовчав. Ще подумалось — даремно я так сказав. Мені, власне, нема чого перепрошувати. Скоріше б він мав висловити мені співчуття. Та, безумовно, він ще висловить — післязавтра, як побачить мене в жалобі. А зараз мама ніби й не вмерла ще. Після похорону, інша річ, усе стане ясно, тобто — офіційно визнано.

На автобус я сів о другій. Стояла спека. Перед тим я ще пообідав, як завжди, в ресторані, в Селеста. Там усі зажурилися моєю втратою, а Селест мовив: "Мати ж у вас одна". Коли я йшов, мене провели до порога. Памороки мені наче забило — трохи не забув, що треба зайти до Емманюеля позичити чорну краватку й жалобну пов'язку: він кілька місяців тому поховав дядька.

Мало не проґавив автобуса, довелося бігти. Певно, через хапливість, біганину, та ще через тряску в дорозі, сморід бензину, блищики світла на асфальті, від сліпучого сонця в небі мене зморило. Проспав майже до Маренго. А як прокинувся, то побачив — голова моя лежить на плечі в

якогось солдата, мого сусіда. Він мені всміхнувся й спитав, чи я здалеку їду. Я буркнув "еге ж", розмовляти не хотілося.

Від села до притулку два кілометри. Пішов пішки. Хотів одразу побачити маму. Але сторож сказав — треба спершу зайти до директора. Довелося почекати трохи, директор був зайнятий. Увесь цей час сторож розважав мене базіканням, а потім я розмовляв з директором, він запросив мене до кабінету. Директор — низенький дідок з орденом Почесного легіону. Він подивився на мене ясними очима. Далі потиснув мені руку й довго не випускав, я й не знав уже, як її випручати. Він заглянув у якусь теку і сказав:

— Пані Мере о прожила у нас три роки. Ви були єдина її підпора.

Мені здалося — він за щось мені дорікає, і я заходився йому пояснювати. Але він урвав:

— Хлопче, вам зовсім не треба виправдуватися. Я переглянув особисту справу вашої матусі. Ви не могли утримувати її, а вона потребувала доглядальниці. Платня у вас більш ніж скромна. Зрештою, тут їй жилося незле.

Я сказав:

— Авжеж, пане директоре. А він ще додав:

— Бачте, у неї тут знайшлися друзі, однолітки. Вони мали спільні інтереси, що їх не поділяє ваше покоління. Ви молодий, і з вами вона б нудилася.

Він сказав правду. Поки неня жила вдома, вона цілі дні мовчала, тільки стежила за кожним моїм рухом. Перші дні в притулку часто плакала. Звикла до дому. А за кілька місяців вона б плакала, якби її забрали з притулку. Все залежить від звички. Може, тому я останній рік

майже не відвідував матері. Та й шкода було марнувати на це неділю — не кажу вже про мороку бігти на автобусну зупинку, стояти в черзі за квитками й трястися дві години в автобусі.

Директор казав ще щось, та я майже не слухав. Потім він мовив:

— Я гадаю, ви хочете подивитися на небіжчицю. Я мовчки підвівся, і він повів мене до дверей. На сходах він пояснив:

— Ми маємо тут невеличкий морг, отож перенесли її туди. Щоб не хвилювати інших. Щоразу, як хтось у притулку помирає, решта самі не свої два-три дні. Тоді службовцям нелегко з ними ладнати.

Ми перейшли 'подвір'я, там було багато старих, вони гомоніли, збившись громадками. Коли ми їх минали, вони замовкали. А за спиною в нас гомін відновлювався. Таке враження, ніби лящали папуги. Біля дверей низенької споруди директор попрощався зі мною.

— Покидаю вас, пане Мерсо. Проте я до ваших послуг, ви завжди застанете мене в кабінеті. Похорон призначено на десяту годину ранку. Ми гадали, що таким чином ви зможете побути ніч біля небіжчиці. І ще одне: ваша матуся в розмовах зі своїми приятелями, здається, не раз висловлювала бажання, аби її поховали за церковним обрядом. Я віддав необхідні вказівки. Але хочу, щоб ви про це знали.

Я подякував. Мама, хоча й не була невіруюча, про Бога за життя не думала.

Заходжу. В приміщенні дуже світло, стіни побілені, дах скляний. Стоять стільці та дерев'яні підмостки. Посередині на підмостках — домовина з насунутим віком. На темних дошках, обмазаних морилкою, стирчали ще не загвинчені блискучі шрубики. Біля труни сиділа арабка в білому фартусі, з яскравою шовковою хусткою на голові.

Тут у мене над вухом озвався сторож. Певне, він біг, бо засапався. Він мовив, ледь затинаючись:

— Ми закрили домовину, але зараз зніму віко, щоб ви могли подивитися на покійницю.

Він уже підійшов до труни, але я зупинив його. Він спитав:

— Не хочете?

— Ні,— відповів я.

Він відступив, і мені стало ніяково, я відчув, що негоже було відмовлятися. Він пильно глянув на мене і спитав:

— Чому?

Спитав без найменшого докору, а наче з цікавості.

Я сказав:

— Сам не знаю.

Тоді він поскуб сивого вуса і мовив, не дивлячись на мене:

— Що ж, зрозуміло.

У нього були гарні блакитні очі і червоняста засмага. Він підсунув мені стільця, потім сів і сам, трохи позаду. Доглядальниця підвелася й рушила до дверей. І тоді сторож сказав мені:

— Це у неї шанкр.

Я не зрозумів, але, глянувши на жінку, побачив, що нижче очей у неї пов'язка. Там, де мав бути ніс, марля лежала зовсім плескате. Обличчя не було — лише біла пов'язка.

Коли жінка вийшла, сторож мовив.

— Покидаю вас самого.

Не знаю вже, який жест я зробив, але сторож усе не йшов. Його присутність за спиною бентежила мене. Кімнату осявало яскраве світло. Гуло двоє шершнів, б'ючись об скляний дах. Мене хилило на сон. Не обертаючись, я запитав у сторожа:

— Давно ви тут?

— П'ять років,— одразу ж відповів він, ніби чекав мого запитання.

А потім заходився цокотіти. Мовляв, він ніколи не думав, що доведеться доживати віку сторожем у притулку біля якогось села Маренго. Йому шістдесят чотири роки, він парижанин. Тут я урвав його:

— А, то ви не тутешній?

А потім згадав: перш ніж повести мене до директора, він говорив зі мною про маму. Казав, що треба поховати швидше, бо на рівнині стоїть дика спека, надто в цих краях. І додав, що він жив у Парижі і ніяк не може його забути.

— У Парижі покійника ховають на третій, а то й на четвертий день. А тут це просто неможливо, ви собі не уявляєте, як тут квапляться на похороні — бігом біжать за катафалком.

І його дружина сказала тоді:

— Та помовч! Навіщо про таке страхіття розводитись? Дідок почервонів і вибачився. Я заступився за нього:

— Нічого, нічого.

Адже він розповідав правду, і мені було цікаво.

В трупарні він пояснив мені, що до притулку потрапив, бо не мав ні кола ні двора. Але ще чувся при силі й попросився на місце сторожа. Я зауважив: отже, він теж мешканець притулку. Він заперечив: "Та ні!" Мене вразив тон, яким він вимовляв "вони", "ці самі" або (зрідка) "старе луб'я", коли говорив про пожильців притулку, хоча деякі з них були не старші, ніж він. Та, звісно, становище його було інше. Він-бо сторож і все-таки був начальник над ними.

Тут увійшла доглядальниця. Уже звечоріло. Над скляним дахом швидко згустилася пітьма. Сторож повернув вмикач, і мене засліпило яскраве світло. Сторож запросив мене до їдальні вечеряти. Але я відмовився, їсти не хотілося. Тоді він запропонував мені випити чашку кави з молоком. Я погодився, бо дуже люблю каву з молоком, і за хвилю він приніс мені на таці чашку кави. Я випив її. І мені закортіло курити. Спершу я вагався, чи можна курити біля домовини. А потім подумав, що це байдуже. Я почастував сигаретою і сторожа, і ми з ним закурили.

Потім він сказав:

— Знаєте, приятелі вашої матусі теж прийдуть посидіти біля неї. Такий звичай. Треба сходити по стільці й по чорну каву.

Я спитав, чи не можна погасити бодай одну лампу. Яскраве світло відбивалося від білих стін, і мені різало очі. Сторож відповів, що одну погасити не можна, така вже проводка: або усі лампи горять, або всі погашені. Я вже й не зважав на нього. Він пішов, потім вернувся, приніс стільці, розставив їх. На одного стільця поставив кавник і купу чашок.

По тому умостився навпроти мене, по той бік домовини. Доглядальниця теж примостилася на стільці в кутку, повернувшись спиною до мене. Що вона робила, не було видно. Лише з рухів її ліктів я здогадувався: певне, плете. Було тепло, я зігрівся од випитої кави, у відчинені двері линули пахощі літньої ночі й квітів. Здається, я задрімав.

Збудив мене шелест. Зі сну вибілені стіни моргу здалися мені сліпучо-білими. Довкола не було і найменшої тіні, і кожен предмет, кожен куточок, усі заломи вимальовувалися так різко, аж очі боліли. До кімнати заходили мамині друзі. Було їх чоловік десятеро, і всі вони нечутно рухалися в тому сліпучому світлі. Ось вони порозсідалися, але так обереж-ненько—жоден стілець не рипнув. Я дивився на них і бачив так чітко, як ніколи ще нікого не бачив, я помічав кожну зморшку на їхніх обличчях, кожну дрібничку в одязі. Але я не чув їхніх голосів, і не вірилося, що то живі люди. Майже всі жінки носили фартушки, стягнуті коло стану, і від цього у них помітніше випинався живіт. Ніколи раніше я не помічав, які великі животи бувають у старих бабів. Чоловіки були майже всі худі й спиралися на ціпки. Мене вразило те, що очей на їхніх старечих лицях я не бачив, замість очей серед густої сітки зморщок поблискувало тьмяне світло. Прибульці порозсідалися, і більшість утупилася в мене, ворушачи ледь помітними губами, що попровалювалися в беззубі роти, і незграбно кивала головою; я так і не зрозумів, вітаються вони зі мною чи це просто їм голови хитаються. Мабуть, таки віталися. Я звернув увагу, що кивали вони, вмостившись напроти мене, справа і зліва від сторожа. Мені майнула безглузда думка, ніби вони зійшлися судити мене.

Невдовзі одна жінка розплакалася. Вона сиділа в другому ряді, позаду своєї товаришки, і її погано було видно. Вона плакала довго, схлипувала, і мені здавалося, що те хлипання ніколи не стихне. Решта ніби не чула її. Сиділи засмучені, похмурі й мовчазні, втупившись в одну цятку: хто дивився на труну, хто на свій ціпок чи на щось інше. А та жінка все плакала. Мене це дуже дивувало — зовсім незнайома баба. Мені хотілося, щоб вона перестала. Але я не зважувався втихомирити її. Сторож нахилився й забалакав до неї, та вона тільки заперечливо

похитала головою, щось пробурмотіла й знову почала плакати, раз по раз схлипуючи. Тоді сторож обійшов домовину і сів коло мене. Довго мовчав, потім сказав, не обертаючись до мене: "Вона товаришувала

з вашою матусею. Каже — покійниця була тут єдина близька їй людина, а тепер у неї нікого немає".

Збігло чимало часу. Та, що плакала, все рідше зітхала і схлипувала. Зате гучно сякалася. І врешті затихла. Сон мій розвіявся, проте я дуже втомився, та ще у крижах боліло. Тепер мене гнітило, що всі ці люди мовчать. Лише коли-не-коли я чув якийсь чудний згук і не міг розібрати, що воно таке. Потім нарешті збагнув: дехто із старих смокче свої щоки, тому й лунає це дивне чмокання. Вони його не помічали, так поринули в свої думки. Мені навіть здалося, ніби покійниця, що лежала перед ними, їх не обходила. А тепер ось думаю, що то було хибне враження.

Сторож поналивав усім кави, і ми випили. Що було далі, уже не пригадую. Ніч минула. Пам'ятаю, якось я розплющив очі й бачу — всі старі сплять, важко поосідавши на стільцях, і лише один сперся на наголовок свого ціпка, поклав підборіддя на руки й дивиться на мене пильно, ніби жде не діждеться, коли я прокинуся. Потім я знову задрімав. Прокинувся від того, що дуже заболіла спина. Крізь скляний дах соталося денне світло. Один старий прочумався і зразу ж розкахикався. Він усе харкав у велику картату хустку й ніби душу вивертав тим харканням. Прокинулася й решта, і сторож сказав, що вже пора йти. Після безсонної ночі обличчя їм змарніли, посіріли. На мій подив, кожен потискав мені на прощання руку, ніби та ніч, яку ми провели разом, і словом не перекинувшись, зблизила нас.

Я стомився. Сторож повів мене до своєї комірчини, і я зміг трохи причепуритися. Потім я знову випив дуже смачної кави з молоком. Коли вийшов надвір, уже зовсім розвидніло. Над пагорбами, що відділяють село Маренго від моря, в небі тяглися червоні пасмуги. І вітер приносив звідти запах солі. Заповідалася погожа днина. Я вже давно не був у селі й залюбки пішов би погуляти, якби не смерть мами.

Довелося чекати на подвір'ї, під платаном. Я вдихав запах скопаної землі. Сон мені як рукою зняло. Що зараз роблять мої співробітники? Встають, звичайно, збираються йти в контору: для мене завше то була найважча година. Я ще якийсь час думав про всяку всячину, але десь у корпусах притулку залунав подзвін і відвернув мою увагу. За вікнами зчинилась якась метушня, потім усе стихло. Сонце вже підбилося вгору й припікало мені ноги. Через двір пройшов сторож і сказав, що мене кличе директор. Я подався до кабінету. Директор дав мені підписати досить багато паперів. Я помітив, що на ньому чорний піджак і чорні штани в смужку. Він узяв до рук телефонну трубку.

— Службовці похоронної контори вже прийшли. Я зараз попрошу їх закрити домовину. Хочете востаннє глянути на свою матусю?

Я сказав:

— Ні.

Тоді він, стишивши голос, скомандував у телефон:

— Фіжаку, веліть тим людям, хай починають. Потім сказав, що й сам піде на похорон, і я подякував йому. Він сів до столу і, схрестивши свої куценькі ніжки, додав, що крім мене і нього піде ще медична сестра. Але дідів і бабів не буде: за правилами притулку його мешканцям заборонялося брати участь у похороні. Директор дозволив їм тільки посидіти біля небіжчиці ніч.

— Цього вимагає людяність,— зауважив він. Однак цим разом він дозволив одному давньому приятелеві матері провести її на кладовище.

— Його звати Томас Перес.— Тут директор усміхнувся й сказав: — Ви, звісно, розумієте. То було трохи дитинне почуття. Але вони з вашою матусею були нерозлучні. У притулку з них кепкували, казали Пересові: "Це ваша наречена". Він сміявся, їх обох це тішило. І справді, смерть пані

Мерсо його глибоко вразила. У мене не стало духу відмовити йому. Але наш лікар порадив учора не пускати його до тіла.

Ми довгенько мовчали. Потім директор підвівся і, визирнувши у вікно, сказав:

— А ось уже й священик із Маренго. Сьогодні він поквапився.

І директор попередив мене, що церква аж у селі і йти туди не менш як три чверті години. Ми вийшли надвір. Унизу перед будинком стояв священик і двоє хлопців-служок. Один тримав у руці кадило, а священик, нахилившись, прикорочував срібний ланцюжок. Як ми підійшли, священик випростався. Він назвав мене "сину мій" і мовив мені кілька втішних слів. Тоді зайшов до моргу, і я слідом за ним.

Нараз я помітив, що шрубики на вікові домовини вже позагвинчувані, а в кімнаті порядкують чотири чоловіки в чорному. Директор сказав мені, що катафалк чекає на дорозі. Священик забубонів молитву. Від тої хвилини все пішло дуже швидко. Люди в чорному підступили з покровом до труни. Священик, його почет, директор і я вийшли з моргу. При виході стояла не знайома мені дама. Директор відрекомендував їй мене:

— Пан Мерсо.

Імені дами я не розчув, зрозумів тільки, що це медична сестра. Вона поважно схилила в поклоні своє довгасте худе обличчя. Ми порозступалися, щоб пропустити домовину, рушили за її носіями і вийшли з двору притулку. За брамою чекав катафалк, видовжений, лакований, лискучий ящик, схожий на учнівський пенал. Обіч застигли розпорядник процесії, дрібний чоловічок у кумедному вбранні і якийсь дідок, у нього був знічений вигляд. Я здогадався, що то і є Перес. Коли тіло винесли з моргу, він скинув свого крислатого фетрового капелюха з круглим низьким денцем; на ньому був чорний костюм, штани на

черевиках побрижились, а на шиї чорнів жалобний метелик, надто малий до сорочки з таким широким білим коміром. Ніс у чорних вуграх, губи тремтять. Сиве, зовсім ріденьке волосся не закривало вух, і вони мене вразили, ті вуха: якісь миршаві, майже без окрайки та ще багряної барви, що підкреслювала мертвотну блідість обличчя. Розпорядник похорону порозставляв нас. Попереду священик, за ним катафалк. Коло нього четверо в чорному, потім директор, я, ззаду йшли медична сестра й пан Перес.

У небі сяяло сонце. Повітря важчало, починалася спека. Не знаю, чого ми так довго не рушали. В темному одязі я впрів. Перес надів був капелюха, але знову скинув. Трохи обернувшись, я дивився на нього. Директор сказав, що моя неня й пан Перес часто прогулювалися вечорами в товаристві доглядальниці і доходили аж до села. Я роззирнувся довкола. Шереги кипарисів тяглися аж до горбів на обрії, між кипарисами мріла земля, де руда, а де й зелена — виразно малювалися хатки, і я зрозумів маму. Ввечері ця картина, мабуть, навіює почуття жури й супокою. А от зараз сяє сонце, тремтить марево, і весь краєвид здається жорстоким і гнітючим.

Нарешті ми рушили. Аж тоді я примітив, що Перес ледь накульгує. Катафалк набирав швидкість, і старий почав відставати. Відстав також один з тих у чорному і пішов поряд зі мною. Дивно, як швидко підбивається вгору сонце. Почув раптом, як довкола дзижчать у полі комахи і шелестить трава. По щоках мені котився піт. А що я приїхав без капелюха, то обмахуватися міг тільки хусточкою. Службовець похоронного бюро щось мені сказав, але я не розчув його слів. Він витирав свою лисину хусточкою, тримаючи її в лівій руці, а правою піднімаючи кашкета. Я перепитав:

— Прошу?

Він показав на небо й ще раз мовив:

— Припікає. Я сказав:

— Еге ж.

Згодом він знову спитав:

— Кого ви ховаєте? Матір? Я сказав ще раз:

— Еге ж.

— Стара була? Я відповів:

— Не дуже.— Я сам добре не знав, скільки мамі років. Факельник замовк. Я обернувся й побачив, що Перес відстав кроків на сто. Він намагався наздогнати нас і квапливо кульгав, вимахуючи капелюхом. Я скинув оком і на директора. Тон ступав велично, не роблячи жодного зайвого руху. На чолі в нього блищали краплі поту, але він їх не витирав.

Здавалося, процесія потроху додає ходи. Довкола та сама рівнина, заллята сонячним світлом. Угорі нестерпно висявало сонце. Деякий час ми йшли недавно полагодженим відтинком дороги. Сонце розтопило асфальт. Ноги в ньому грузди, залишаючи глибокі сліди в його блискучому м'якуші. Над катафалком погойдувався ceратовий циліндр візника, ніби теж виліплений з цієї чорної смоли. У мене голова йшла трохи обертом: угорі синява неба і білі хмари, внизу — чорнота, тільки різних відтінків: розгрузла липка чорнота асфальту, тьмяна чорнота жалобного вбрання, блискуча чорнота лакованого катафалка. І все те разом — сонце, дух шкіри й кінських яблук, запах лаку й ладану, втома безсонної ночі — тьмарило мені зір і думки. Я ще раз оглянувся:

Перес ледве маячів, поглинутий хвилею спеки, а потім пропав із очей. Я пошукав його поглядом і знову наглянув:

він зійшов з дороги й подався через поле. Виявилось, попереду шлях завертає. Отже Перес, якому тут усе знайоме, пішов навпростець, аби нас догнати. На повороті він справді з нами порівнявся. Потім ми його згубили. Він знову подався через поле, і так було кілька разів. Я відчував, як мені в скронях стугонить кров.

Далі все розгорнулось так швидко, буденно і звично, що зовсім не затрималося в пам'яті. Пригадую лише, при в'їзді в село медсестра озвалася до мене. Вона мала дивовижний голос, що ніяк не пасував до Ті обличчя, мелодійний і теплий. Вона мовила:

— Якщо йти помалу, можна дістати сонячний удар. А як надто квапитися — розігрієшся, а в церкві прохолодно і можна застудитися.

Вона говорила слушно. Але ради не було. У мене ще збереглися деякі обривки спогадів од того дня, скажімо, обличчя Переса, коли він востаннє наздогнав нас біля села.

По щоках у нього котилися рясні сльози,— мабуть, від страшенної втоми і горя. Але в нього було стільки зморщок, що сльози не стікали. Вони зливалися разом, розпливалися, вкриваючи його змарніле обличчя блискучою вогкою оболонкою. Потім ще була служба в церкві, і селяни на пішоходах, і цвинтар, і червона герань на могилах, і Перес зомлів (він упав, як маріонетка, яку перестали смикати за нитку), криваво-червона земля, що сипалася на мамину труну, білі корінці рослин упереміш з землею, і знов якісь люди, голоси, село, чекання коло кав'ярні, безперервний гуркіт мотора — і як я зрадів, коли автобус покотив серед вогнів вулицями Алжіру. Я подумав: от ляжу і просплю дванадцять годин поспіль.

II

Прокинувшись, я зрозумів, чому так був невдоволений хазяїн, коли я просив дати відпустку на два дні: адже сьогодні субота. Геть забув про

те, але, коли встав з постелі, збагнув у чому річ: хазяїн, звісно, підрахував, що я прогуляю таким чином чотири дні (разом з неділею), і це не могло його потішити. Але ж я не винен, що маму вирішили поховати вчора, а не сьогодні, та в суботу й неділю ми однаково не працюємо. Та я все ж таки можу зрозуміти невдоволення хазяїна.

Після вчорашнього я був увесь мов побитий і насилу встав. Голячись, я питав себе, що його робити, і надумав піти купатись. Доїхав у трамваї до портових купалень. Там я пірнув у прохід і виплив у море. Було багато молоді. В воді я здибався з Марі Кордона, колишньою нашою друкаркою, до якої мене свого часу вабило. Здається, і її до мене теж. Проте вона скоро звільнилася з нашої контори, і так у нас нічого не вийшло. Я допоміг їй вилізти на буй і при цьому торкнувся її грудей. Я ще був у воді, а вона вже влаштувалася засмагати на буї. Дівчина повернулася до мене. Волосся спадало їй на очі, і вона сміялася. Я видерся на буй і ліг поряд неї. Було дуже гарно, я, ніби пустуючи, закинув голову і поклав її на живіт Марі. Вона нічого не сказала, я так і залишився лежати. Перед очима у мене світило небо, золотава блакить. Потилицею я відчував, як тихенько піднімається і опускається від дихання живіт Марі. Так 'ми довго лежали, у напівдрімоті. А як сонце припекло. Марі кинулася в воду, я за нею. Наздогнав її, взяв за стан, і ми попливли вкупі. Вона все сміялася. На пляжі, поки ми сохли, вона сказала:

— Я засмагла дужче за вас.

Я спитав, чи не хоче вона ввечері в кіно. Вона знов розсміялася і сказала, що не проти подивитися якусь картину з Фернанделем. Коли ми одяглися, вона дуже здивувалася, побачивши на мені чорну краватку, і спитала, чи не в жалобі я. Я сказав, що в мене померла мати. Вона поцікавилася, коли це сталося, і я відповів:

— Учора поховали.

Вона ледь сахнулася, але промовчала. Мені кортіло сказати: "Я не винен", але втримався, згадавши, що те саме сказав своєму хазяїнові. А взагалі, це нічого не важило. Людина завжди буває в чомусь трошки винна.

Увечері Марі про все забула. Фільм був місцями дотепний, а місцями зовсім безглуздий. Марі пригорталася до мене, я гладив її груди. Наприкінці сеансу я її поцілував, але якось незграбно. Після кіно вона пішла до мене.

Вранці, коли я прокинувся, Марі вже не було. Вона пояснила мені, що їй треба навідати тітку. Я подумав: "Адже сьогодні неділя", і мені погіршав настрій — не люблю неділі. Тоді я перекинувся на другий бік і, уткнувшись носом у подушку, де волосся Марі залишило запах моря, проспав до десятої години. Потім вилежувався до обіду в постелі й курив. Не хотілося мені обідати, як звикле, в Селеста — там мене, звісно, почали б розпитувати, а я розпитів не люблю. Спряжив собі яєчню і з'їв її просто з пательні і без хліба, бо хліб скінчився, а сходити в булочну було ліньки.

Після обіду я від нуди тинявся по хаті.

Коли тут жила мама, у нас було затишно. Потім помешкання стало завелике для мене, довелося перетягти обідній стіл у спальню. Так я й мешкаю тепер у цій кімнаті, тут у мене стоять плетені стільці, вже трохи просиджені, дзеркальна шафа — дзеркало в ній пожовкло, умивальник і ліжко з мідними бильцями. Решта все занедбане. Потинявшись, я взяв стару газету й почав читати. Вирізав для розваги рекламу проносної солі Крюшен і наліпив її у старий зошит, де я збирав усі потішні газетні вирізки. Потім вимив руки й нарешті вийшов на балкон.

Моя оселя виходить вікнами на головну вулицю передмістя. Пообідня година випала гожа. Одначе бруківка здавалася мокрою. Перехожих було мало і чомусь вони поспішали. Декотрі вийшли

прогулятися всією родиною. Ось попереду простують двоє хлоп'ят у матросках з куценькими штанцями нижче колін, обидва незграбні у своєму накрохмаленому вбранні. За хлопцями — дівчинка з великим рожевим бантом і в чорних лакованих черевичках. Позаду — огрядна мати в брунатній шовковій сукні та маленький миршавий батько, я його знаю в лице. На ньому бриль канотьє, краватка метеликом і ціпок у руці. Побачивши його обік дружини, я зрозумів, чому його в нашому кварталі мають за людину вельми поважну. Трохи пізніше пройшли молодики з передмістя — чуб прилизаний і намащений, червоні краватки, приталені піджаки, з нагрудних кишень витикаються вишивані хусточки, на ногах черевики з квадратними носаками. Мабуть, зібралися до міста, в центральний кінотеатр. Тим-то й вибралися з дому так рано і з гучним реготом поспішають до трамвайної зупинки.

Після них вулиця спорожніла. Мабуть, повсюди почалися сеанси. Більш нікого не було видно, окрім крамарів і котів. Над фікусами, що зеленіли вздовж вулиць, як і раніше, синіло чисте, але вже не осяйне небо. Тютюнник навпроти виніс із крамнички стільця, поставив біля дверей і сів на нього верхи, спершись ліктями на спинку. Трамвайні вагони допіру пробігали переповнені, а нині йшли майже порожні.

В кав'яреньці "У П'єро", поряд з тютюнною, кальнер підмітав у безлюдній залі підлогу, посилану тирсою. Зразу видно — неділя.

Я повернув стільця, поставив ного, як тютюнник — виявляється, так сидіти зручніше. Викуривши дві сигарети, я вернувся в кімнату і, взявши плиточку шоколаду, присів біля вікна, щоб з'їсти її. Невдовзі нахмарило — я подумав, що налетить раптова літня буря. Та потім знову розгодинилось. Одначе від хмар, що повзли по небу і загрожували дощем, на вулиці потемнішало. Я довго сидів біля вікна і споглядав небо.

О п'ятій годині знов загуркотіли трамваї. Вони везли глядачів з приміського стадіону, люди кетягами висіли на приступках і поручнях. Потім проїхали самі гравці, я впізнав їх по валізках. Вони співали й

горлали, що їхній клуб найсла-ветніший. Дехто махав мені рукою. Один навіть гукнув:

"Наша взяла!" А я відповів: "Молодці!" — і кивнув головою. Потім ринув потік машин.

День усе тривав. Небо над дахами порожевіло, і з вечірнім смерком вулиці ожили. Люди верталися з прогулянки. Я впізнав серед них поважного батька родини. Діти пхикали, їх доводилося тягти за руки. І майже одразу з нашого кінотеатру висипали глядачі. Судячи з рішучих різких жестів молодиків, там показували пригодницький фільм. Трохи згодом вернулися ті, хто їздив до центральних кінотеатрів. Ці трималися статечніше. Вони ще сміялися, але іноді задумувалися і здавалися втомленими. Додому їм, мабуть, не хотілося — вони довго ще вешталися пішоходом навпроти. Дівчата з нашого кварталу теж прогулювалися, побравшись попід руки. Хлопці заступали їм дорогу й зачіпали їх жартами, а вони, одвертаючись, хихотіли. Деяких краль я знав, і вони мені кивали.

Зненацька загорілися ліхтарі, і в їхньому світлі поблідли перші зірки на небі. Мені набридло дивитися на пішоходи, на перехожих, на вогні. Бруківка під ліхтарями блищала, як мокра, трамваї, пробігаючи вряди-годи, кидали відблиски вогнів на чиєсь блискуче волосся, усміхнені уста чи срібну обручку. А потім трамваї стали пробігати рідше, над деревами та ліхтарями зачорніла ніч, квартал непомітно злюднів, і тоді вулицю,зовсім спорожнілу, помалу перейшов кіт. Я згадав, що треба під'їсти. Шия мені боліла — так довго я сидів, спираючись на спинку стільця. Сходивши до крамнички по хліб і макарони, я приготував собі вечерю й попоїв навстоячки. Хотів іще викурити коло вікна сигарету, але похолоднішало, і я трохи змерз. Я зачинив балконні двері, зачинив вікно і, повертаючись, побачив у дзеркалі ріжок стола, а на ньому спиртівку й кусні хліба. Ну от, подумав я, неділю я згаяв, маму вже поховали, завтра я знов піду на роботу, і, власне, нічого не змінилося.

III

Сьогодні довелося багато працювати в конторі. Хазяїн зустрів мене вельми люб'язно. Спитав, чи не дуже я стомився і скільки років було мамі. Щоб не помилитися, я сказав: "Сьомий десяток". Не знаю чому, але вигляд у нього був такий, ніби йому полегшало від того, що говорити більш нема про що.

На столі в мене зібралася купа накладних, і треба було їм дати лад. Перш ніж піти поснідати, я вимив руки. Ополудні це приємно — не те що ввечері: тоді рушник біля умивальника буває геть мокрий: ним витирались цілий день. Я сказав колись про це хазяїнові. Він відповів — так, це неприємно, але зрештою дрібниця. Я трохи затримався і вийшов лише о пів на першу разом з Емманюелем, нашим експедитором. Контора виходить на море, і ми заґавились, розглядаючи пароплави, пришвартовані в гавані, де все висявало на сонці. Аж ось, ляскаючи ланцюгами й вихлопами газу, під'їхав ваговоз. Емманюель запитав:

— Може, вскочимо?

І я побіг до машини. Але вона вже рушила, і ми кинулися за нею навздогін. Мене оглушив гуркіт, засліпила курява.

Я нічого не бачив і не відчував, весь віддавшись шаленому пориву цієї гонитви серед лебідок і підойм, корабельних щогл, що витанцьовували вдалині на хвилях, і причалених суден, повз які ми бігли. Я перший схопився за борт і вскочив у кузов. Потім допоміг Емманюелеві, і ми повмощу-вались. Обидва засапались, ледве дихали; машина підскакувала на вибоїстій бруківці набережної, довкола здіймалася пилюка, сяяло сонце. Емманюель реготав, аж заходився.

Вмиваючись потом, заявилися ми до Селеста. Той, як завжди, височів на своїм місці, сивовусий, череватий, у довгому фартусі. Він спитав мене:

— Ну як, тримаєшся? — Я відповів, що "якось тримаюся" і що дуже зголоднів. Швидко упоравши сніданок, я випив кави. Потім забіг додому, передрімав, бо вихилив зайву склянку вина. Коли прокинувся, дуже закортіло палити. Та було вже пізно, я побіг до трамвайної зупинки. В конторі знов засів за роботу, серед спеки, задухи. Зате ввечері було так любо, повертаючись додому, повільно дибати по набе-режжю. Небо вже робилося зеленкуватим, на душі було тихо, спокійно. Але я пішов просто додому, хотілося зварити собі на вечерю картоплі.

Піднімаючись темними сходами, я здибав свого сусіда, старого Саламано. Він виводив свого пса. Ось уже вісім років, як вони нерозлучні. Пес породистий — спанієль, але весь шолудивий, майже обліз, вкрився болячками і рудою коростою. Старий Саламано живе самотньо разом із ним у тісній світличці і зрештою став схожий на свого собаку. Лице в якихось рожевих струпах, замість вусів і бороди жовтий ріденький поріст. А собака перейняв звички хазяїна:

ходить, згорбившись, мордою вперед і випроставши шию. Вони ніби однієї породи, а проте ненавидять один одного. Двічі на день — об одинадцятій ранку і о шостій вечора — старий виводить свого пса надвір. Усі вісім років маршрут їхніх прохідок незмінний, їх неодмінно побачиш на Ліонській вулиці. Собака біжить попереду і так сильно натягує повідок, аж Саламано спотикається. Тоді він б'є його і лає. Собака злякано присідає, повзе на череві. Старому доводиться тягти ного. Тепер його черга натягувати повідок. Потім пес усе забуває, знову тягне за собою господаря, і знову той б'є його й лає. Ось обидва стоять на пішоході і дивляться одне на одного, собака зі страхом, людина з ненавистю. І так щодень. Як собака задирає десь лапу, старий не хоче ждати, тягне його, і він дріботить слідом, розтрушуючи на асфальті разок крапель. Якщо випадково пес наробить шкоди в кімнаті, його також бито. Так триває вже вісім років. Селест завше каже: "От бідолашні!", але хто розбереться, як воно насправді. Коли я здибав їх на сходах, Саламано саме гримав на пса:

— Наволоч! Падло!

А собака скавучав. Я сказав:

— Добривечір!

Але старий усе лаявся. Тоді я спитав, що йому пес накоїв. Він нічого не відповів, тільки приказував:

— Наволоч! Падлої

Я невиразно бачив, що він нагнувся над собакою і щось поправляє в його нашийнику. Я повторив запитання голосніше. Тоді він, не обертаючись, промовив з ледве стримуваною люттю:

— Хай він зіслизнеї — І потягнув за собою пса, а той упирався всіма лапами й жалібно скімлив.

Саме в ту мить підійшов другий мій сусіда, з того ж сходового майданчика. В нашому кварталі подейкують, що він сутенер, живе коштом жінок. Одначе, коли запитують, яка в нього робота, він називає себе комірником. Люди його не дуже шанують. Але до мене він часто озивається, іноді заходить на хвилю посидіти, бо я його слухаю. Як на мене, він розповідає цікаві речі. А втім, я не бачу причини, чого його цуратися. Звуть його Раймон Сентес. Він невисокого зросту, широкоплечий, ніс як у боксера. Одягнутий завжди пристойно. Про старого Саламано та його пса він теж мені якось сказав: "От бідолашнії" І спитав, чи не гидко мені дивитися на них. Я відповів, що ні, не гидко.

Ми піднялися разом з Раимоном, і я вже збирався попрощатися з ним, але він сказав:

— У мене вдома кров'янка й вино. Може, перекусимо разом?

Я подумав, що тоді мені не треба буде готувати, і погодився. У нього зовсім маленька квартира — одна кімната і кухня без вікна. Над ліжком

стіну прикрашають гіпсовий янгол, білий з рожевим, фотографії чемпіонів і дві-три картинки з журналів: голі жінки. У кімнаті було брудно, ліжко незаслане. Раймон спершу засвітив гасничку, потім витяг з кишені бинт сумнівної чистоти й перев'язав собі правицю. Я спитав, що в нього з рукою. Він сказав, що побився з одним типом, який не дає йому просвітку.

— Розумієте, пане Мерсо,— пояснював він.— Я хлопець зовсім не лихий, але гарячкуватий. А той тип мені каже:

"Злізай з трамвая, якщо ти не боягуз". А я йому: "Не в'язни". А він мені: "Тоді ти боягуз". Ну, я зійшов з ним з трамвая й кажу: "Заткнись краще, а то я тобі покажу". А він одказує: "Що ти мені покажеш?" Ну, тут я йому й відважив. Він додолу. Я підійшов, хотів його підняти, а він лежить на землі і хвицається. Я притиснув його коліном — на тобі! Два мордаса. Він умився юшкою. Питаю: "Досить тобі?" А він: "Досить".

Розповідаючи, Сентес обмотував руку. Я сидів на ліжку. Він сказав:

— Ви ж бачите, не я, а він на бійку наривався. Сам поліз. Я визнав, що схоже на те. Тоді Сентес заявив, що саме хотів зі мною порадитися в цій справі, бо я хлопець самостійний, знаю, що по чому і, отже, можу стати в пригоді, а по тому він буде мені за друга-товариша. Я нічого не сказав, і він перепитав, чи хочу я бути його другом-товаришем. Я відповів, що мені байдуже, і він, очевидно, залишився задоволеним.

Він добув кров'янку і підсмажив її на пательні, приніс склянки, тарілки, виделки, застелив стола, поставив дві пляшки вина. І все це мовчки. Потім ми сіли вечеряти.

За вечерею він почав розповідати мені про свою пригоду. Спершу говорив якось нерішуче, мулився.

— Я познайомився з однією дамою... ну, щиро сказати, вона моя полюбовниця.

Виявилося, чоловік, з яким він побився, брат цієї жінки. Сентес сказав, що утримував свою коханку. Я нічого не відповів, але він одразу ж додав, що йому відомо, які плітки ходять про нього в кварталі, одначе його сумління чисте, він справді працює комірником.

— А історія зі мною ось яка сталася,— вів далі він.— Я помітив ошуканство.

Виявляється, він давав коханці скільки треба на прожиття. Сам платив за її кімнату і видавав щодня двадцять франків на харчі.

— Триста франків комірного, шістсот франків за харч, коли-не-коли там пара панчішок — разом набігає десь тисяча франків. І при цьому пані й за холодну воду не бралася. Але вона нарікала, що я мало даю, моїх грошей їй не вистачає. А я їй кажу: "Чому ти не працюєш? Адже півдня ти можеш працювати! Купувала б собі всілякий дріб'язок, мені б легше було. Цього місяця я тобі купив убрання, даю тобі щодень двадцять франків, плачу за помешкання, а ти вдень, коли мене нема, частуєш своїх подруг, розпиваєш з ними каву. Не шкодуєш для них ні кави, ні цукру. Я даю тобі гроші, я про тебе дбаю, а ти мені так віддячуєш". Але працювати вона не бажала, знай нарікала, що грошей їй не вистачає, і от я помітив ошуканство.

Раймон розповів, що якось знайшов у її торбинці лотерейний білет, і коханка не могла пояснити, звідки він у неї взявся. Трохи згодом знайшов ломбардну квитанцію, виявилось, що вона заставила дві обручки. А він досі сном-духом не відав ні про які обручки.

— Отож я побачив, що вона ошуканка, і кинув її. Але спершу дав їй доброго перцю. А потім виклав їй усю правду-матінку. Я сказав, що вона послідуща хвойда, їй би тільки жирувати з ким завгодно. А потім я, пане

Мерсо, звісно, сказав їй: "Ти не бачиш, як люди заздрять тобі, не цінуєш свого щастя. Стривай, ти збагнеш, як тобі гарно жилося зі мною".

Він її змолотив на яєчню. А раніше так не лупив.

— Я її частував стусанами, але тільки так, люблячи. Вона трошки полементує, а я причиню віконниці, і все кінчалося, як завжди. Але цього разу їй було непереливки. Та й то, гадаю, я ще мало її покарав.

І тоді він мені пояснив, що саме з цього приводу й хоче попросити в мене поради. Він зупинився і прикрутив ґнота, бо лампа дуже чадила. Мені цікаво було слухати. Я вже випив з літр вина, в голові шуміло. Свої сигарети я викурив і вже палив Раймонові. Вулицею котили останні трамваї й несли з собою приміський гамір, уже притлумлений. Раймон вів далі свою розповідь. Він ще не збайдужів до цієї потіпахи, аж досада бере. Але він неодмінно її покарає. Спершу думав був повести її до готелю і, викликавши поліцію звичаїв, вчинити скандал, тоді її ославлять і дадуть жовтого квитка. Потім відмовився від цього плану і звернувся до приятелів — він має своїх серед босоти. Але й вони не знайшли ради.

— Ну чи варто по цьому водитися з босотою? — зауважив Раймон. Він так їм і сказав, і тоді вони запропонували йому зіпсувати їй фізію. Але він домагався не того. Він ще пометикує. А поки що хоче мене про щось запитати. І насамперед про таке: що я думаю з приводу цієї історії? Я відповів: нічого не думаю, але пригода цікава. Він спитав, як я вважаю, чи було тут ошуканство. Мені справді здавалося, що ошуканство було. А як я гадаю — чи треба її покарати, і як би я вчинив на його місці? Я відповів, що такого ніколи наперед не знаєш, але мені зрозуміло, що йому хочеться її провчити. Я ще трохи випив вина. Раймон запалив сигарету і поділився зі мною своїм задумом. Йому хотілося написати їй листа, "такого, щоб у ньому і шпильки були, і ніжність — хай вона пошкодує, що все закінчилося". А потім, як вона вернеться, він ляже з нею і "якраз аж під

кінець плюне їй у пику" і вижене в потилицю. Я погодився — авжеж, таким побитом її справді можна покарати. Але Раймон сказав, що він, мабуть, не зможе скласти такого листа і ось надумав попросити написати мене. Я промовчав;

тоді він спитав, чи це не завдасть мені клопоту — зробити це негайно, і я відповів, що ні, не завдасть клопоту.

Він випив ще одну склянку вина й підвівся. Відштовхнув тарілки і недоїдений шмат прохололої кров'янки. Старанно витер ганчіркою церату на столі. Дістав з шухляди нічного столика аркуш паперу в клітинку, жовтого конверта, червоненьку дерев'яну ручку і гранчастого каламаря з фіолетовим чорнилом. Коли він назвав мені ім'я тієї жінки, я зрозумів, що вона арабка. Я написав листа. Писав навмання, але намагався догодити Раймонові, бо не мав причини ображати його. Написавши, прочитав листа вголос. Раймон слухав, курив і кивав головою. Він попросив мене ще раз прочитати листа й лишився цілком задоволений.

— Я так і думав, що ти знаєш життя. Спершу я не помітив, що він мені тикає. Завважив і здивувався лише, коли він сказав:

— Ну, тепер ти мені справжній друг.

Він повторив це, і я сказав: "Еге ж". Адже мені байдуже було, що я став його другом, а йому, очевидно, дуже цього кортіло. Він заклеїв конверта, і ми допили вино. Потім якийсь час курили, але вже не розмовляли. Надворі панувала тиша, чути було, як шурхотіла, проїжджаючи, машина. Я сказав:

— Уже пізно.

Раймон згодився зі мною і додав:

— Швидко спливає час.

Зауваження з певного погляду слушне. Мене хилило на сон, але важко було підвестися й піти. Я мав, либонь, зморений вигляд, бо Раймон сказав мені:

— Не треба розклеюватися.

Я спершу не зрозумів. Тоді він пояснив: він чув, що в мене померла мати, але ж рано чи пізно це мало статися. Я теж так-вважав. Я встав, Раймон міцно потиснув мені руку й сказав, що справжні чоловіки завжди зрозуміють один одного. Я вийшов, зачинив за собою двері й хвилинку постояв у пітьмі на сходовому майданчику. В домі все було спокійно, з глибокого підвалу тягло вогкістю і чимось затхлим. Я чув тільки, як у мене пульсує кров у жилах і дзвенить у вухах. Я не рухався. А в кімнаті старого Салама-но глухо заскавулів пес.

IV

Цілий тиждень я добре працював; завітав до мене Раймон і ісказав, що листа вже послано. Двічі я ходив з Емманюелем у кіно. Він не завжди розуміє, що показують на екрані. Доводиться йому розтлумачувати. Вчора, в суботу, прийшла Марі, як ми з нею домовились. Мене дуже вабило до неї. Вона мала на собі гарну сукню, в червоні й білі пружки, і шкіряні сандалі, її пружні груди напинали сукню, Марі засмагла, і личко в неї було дуже свіже. Ми сіли в автобус і поїхали за кілька кілометрів од Алжіра — туди, де були скелі, а за ними піщаний пляж, порослий з суходолу очеретом. О четвертій дня сонце пече вже не так сильно, але вода тепла. До берега ліниво підкочувалися довгі низькі хвилі.

Марі навчила мене потішної гри: треба набрати повний рот шумовиння з гребеню хвилі, перевернутись горілиць і водограєм пирснути ним у небо. Піна пухнастим мереживом розсіюється в повітрі або падає на обличчя теплим дощиком. Але вода була гірко-солона, і

скоро в мене запекло в роті. Підпливла Марі, пригорнулася до мене і, поцілувавши в губи, провела по них язиком. Ми довго гойдалися на хвилях.

Потім вийшли на берег і одяглися. Марі дивилася на мене блискучими очима. Я поцілував її. І від цієї хвилини ми більше не говорили. Я обійняв її, і ми поквапилися спіймати автобус, аби швидше дістатися до моєї кімнати й кинутися на ліжко. Вікно я лишив відчинене, і було любо відчувати, як нічна прохолода пробігає по тілу.

Вранці Марі зосталася в мене, і я сказав їй, що ми поснідаємо разом. Я збігав купив м'яса. Повертаючись, я почув у кімнаті в Раймона жіночий голос. Трохи пізніше загримав на свого собаку Саламано, на дерев'яних приступках зачовгали його підбори, зашкребли собачі кігті й почулося знайоме: "Наволоч! Падло!" Вони вийшли надвір. Я розповів Марі про дивацтва старого, і вона засміялася. На ній була моя піжама з закасаними рукавами. Коли Марі засміялася, я знов її забажав. Потім вона спитала, чи я її кохаю. Я відповів, що слова нічого не важать, але здається, кохання до неї в мене немає. Вона зажурилася. Та коли ми почали готувати сніданок, вона з доброго дива знов засміялася, та так задерикувато, що я почав її цілувати. Аж тут у кімнаті Раймона зчинилася буча.

Спершу долинув верескливий жіночий крик, а потім Раймонів голос:

— Ти мене дурила, ти мене дурила! Я тебе навчу, як мене дурити!

Пролунало кілька глухих ударів, і жінка заволала, та так моторошно, що на сходи миттю повибігали люди. Ми з Марі також вийшли. Жінка безперестану лементувала, а Раймон лупцював її. Марі сказала — який жах, я нічого не відповів. Вона попросила покликати поліцейського, проте я сказав — не люблю поліції. Однак мешканець із другого поверху, сантехнік, привів таки поліцейського. Той постукав, і за дверима все стихло. Поліцейський постукав дужче, і тоді жінка

заплакала, а Раймон одчинив двері. Він облесливо всміхався, в роті стирчала сигарета. Жінка кинулася до дверей і заявила поліцейському, що Раймон побив її.

— Прізвище? — спитав поліцейський. Раймон відповів.

— Вийми сигарету з рота. Не знаєш, з ким розмовляєш? — гримнув поліцейський.

Раймон зам'явся, блимнув на мене й затягся димом. Поліцейський щосили відважив йому ляпаса. Сигарета відлетіла на кілька метрів. Раймон змінився з лиця, але нічого не сказав, тільки смиренно спитав, чи можна йому підібрати свій недопалок. Поліцейський сказав:

— Підібрати можна.— Й додав: — Але надалі затям, як з поліцією жартувати.

А тим часом жінка ридала ридма і все примовляла:

— Він мене побив. Це субчик.

— Пане поліцейський,— озвався Раймон,— хіба законно порядного чоловіка узивати субчиком?

Але поліцейський звелів йому заткнути пельку. Тоді Раймон повернувся до жінки й мовив:

— Начувайся, крихітко, ми ще здибаємося. Поліцейський наказав йому замовкнути, хай жінка йде собі, а він хай лишиться в своїй кімнаті й чекає, коли його викличуть до комісаріату. Він додав, що Раймону має бути соромно: он як він нажлуктався, аж тремтить увесь. І тут Раймон пояснив йому:

— Я не п'яний, пане поліцейський. Але ж я перед вами стою, от весь і тремчу. Мимоволі затремтиш.

Він зачинив двері, і всі розійшлися. Ми з Марі скінчили куховарити. Але в неї пропав апетит, я з'їв майже все сам. О першій дня вона пішла, а я ще трохи поспав.

Близько третьої до мене постукали. Ввійшов Раймон. Мені не хотілося вставати. Раймон примостився скраєчку на постіль. І спершу ні слова не промовив. Тоді я спитав, як усе сталося. Він сказав, що все зробив так, як замислив, але вона дала йому мордаса, і тоді він налупцював Ті. Решту я й сам бачив. Я сказав: по-моєму, ошуканка тепер покарана і він має бути задоволений. Він погодився зі мною й додав, що хай там як поліцейський приндився, а дівулі добре таки перепало. Він сказав, що добре знає поліцейських і вміє з ними поводитися. І раптом спитав, чи я сподівався, що він дасть одкоша поліцейському. Я відповів, що нічогісінько не сподівався і взагалі не люблю поліції. Раймон дуже зрадів. Він спитав, чи не хочу я з ним прогулятися. Я підвівся з ліжка й почав зачісуватися. Раймон попросив мене виступити свідком. Мені було байдуже, але я не знав, що мені треба було сказати. На думку Раймона, досить було заявити, що ця жінка ошукувала його. Я погодився виступити свідком на його користь.

Ми пішли до кав'ярні, і Раймон почастував мене коньяком. Потім він запропонував зіграти партію в більярд, і я ледь не програв. Далі він почав тягти мене до борделю, але я відмовився, бо не люблю таких закладів. Ми потихеньку вернулися додому, і Раймон сказав мені, який він радий, що провчив полюбовницю. Він був зі мною дуже люб'язний, і я подумав собі: ми славно згаяли вечір.

Уже здалеку я побачив, як біля під'їзду крутиться старий Саламано, видно, чимось дуже схвильований. Коли ми підійшли ближче, виявилось, що пса з ним немає. Він роззирався, никав туди-сюди, заглядав до темного нашого під'їзду, щось мимрив собі під ніс і знов озирав вулицю

своїми червоними очицями. Раймон спитав у нього, що сталося, але старий відповів не зразу. Тільки глухо бубонів:

"Наволоч! Падло!" — і все метушився. Я спитав, де його собака. "Дав тягу",— сердито відповів старий. І раптом почав скоромовкою:

— Я, як завжди, повів його на Маневрове поле. Там було багато людей біля ярмаркових яток. Я зупинився подивитися на "Короля-волоцюгу". А коли хотів піти далі, його вже й слід прохолов. Давно треба було купити вужчого нашийника. Але ж мені й на думку не спадало, щоб це стерво утекло.

Раймон сказав, що, може, пес заблукав і скоро прибіжить додому. Він і приклади навів: іноді собаки пробігали десятки кілометрів, аби знайти своїх господарів. Але старий не міг уже вгамуватися.

— Адже його заметуть гицелі. Ви розумієте? Аби ж хтось узяв його до себе. Та де там, хто такого візьме? Кожному гидко, такий шолудивий. Його гицелі заметуть.

Я порадив йому піти на шкуродерню,— хай заплатить штраф — і пса вернуть. Він спитав, чи великий штраф. Я не знав. Тоді він розлютився:

— Тринькати гроші на таке падло? Хай здихає! — І почав його клясти. Раймон засміявся і ввійшов у під'їзд. Слідом за ним піднявся сходами і я. На майданчику нашого поверху ми розійшлися. Невдовзі почулася хода старого Саламано. Він постукав до мене. Я відчинив, він тупцяв на порозі і все перепрошував: "Перепрошую... Вибачте, будь ласка". Я запросив його до кімнати, але він не зайшов. Стояв, дивлячись на носаки своїх черевиків, і руки в нього тремтіли, зморшкуваті, коростяві. Не зводячи голови, він спитав:

— Вони не відберуть його в мене, пане Мерсо? Вернуть його мені? Як же я без нього буду?

Я сказав, що на шкуродерні собак тримають три дні, щоб господарі, коли побажають, могли їх забрати, а потім з ними роблять що хочуть. Він мовчки подивився на мене. Потім сказав:

— Добраніч.

Він замкнувся в себе, і я чув, як він ходить по кімнаті. Потім зарипіло ліжко. Через перебірку долинули дивні глухі звуки, і я зрозумів, що старий плаче. Не знаю чому, але я згадав про маму. Та завтра треба було рано вставати, їсти мені не хотілося, і я ліг спати без вечері.

V

Раймон зателефонував мені в контору. Сказав, що один його приятель (котрому він про мене розповідав) запрошує мене в неділю до себе: той має будиночок під Алжіром. Я відповів, що поїхав би залюбки, але обіцяв своїй дівчині провести неділю з нею. Раймон одразу ж заявив, що запрошується також і дівчина. Товаришева жінка тільки зрадіє, якщо збереться не сама чоловіча компанія.

Я вже хотів був повісити трубку, бо шеф не любить, коли нам дзвонять знайомі, але Раймон попросив почекати і сказав, що він, звісно, міг би передати мені запрошення ввечері, та йому хотілося дещо повідомити — за ним цілий день ходили слідком кілька арабів, і серед них був брат його колишньої коханки.

— Якщо ти ввечері побачиш їх біля дому, попередь мене. Я сказав:.

—Неодмінно.

Незабаром мене викликав хазяїн, і я подумав, що зараз дістану прочуханку: мовляв, менше дзвоніть, більше працюйте. Виявилося, зовсім не те. Він сказав, що хоче зі мною побалакати про одну справу. Поки що нема нічого певного, все в проекті. Йому хочеться лише

спитати в мене про дещо. Він збирається відкрити в Парижі контору, щоб там, на місці, вести переговори й укладати угоди з великими компаніями. І він хотів довідатися, чи згоден я туди поїхати. Мав би змогу жити в Парижі, а частину року роз'їжджати.

— Ви молодий, і, мені здається, таке життя вам би подобалося. Я відповів:

— Атож, але мені, власне, все одно.

Тоді він спитав, невже мені не цікаво змінити спосіб життя. Я відповів, що життя все одно не зміниш. Хоч як живи, а все однаково, зрештою і в Алжірі не зле. Він насупився і сказав, що я завжди відповідаю ухильно, що мені бракує амбіції, а для ділових людей це вада. Я повернувся до себе і сів за роботу. Звичайно, краще б його не дратувати, але з якої речі я мав би міняти своє життя. Якщо розважити, хіба я невдаха? За студентською лавою я плекав чимало честолюбних задумів. А коли довелося кинути навчання, швидко зрозумів, що все це не має ніякого глузду.

Увечері до мене прийшла Марі. Вона спитала, чи хочу я побратися з нею. Я відповів, що мені байдуже, але якщо їй хочеться, то можна й побратися. Тоді вона запитала, чи я кохаю її. Я відповів достоту так, як уже сказав їй одного разу, що це ніякої ваги не має, але, очевидно, я її не кохаю.

— То нащо тоді зі мною одружуватися? — спитала вона. Я повторив, що це ваги не має і, якщо вона бажає, ми можемо одружитися. До речі, це вона наполягала, а я лише відповідав. Вона вирекла, що шлюб — річ важлива. Я відповів: "Ні". Вона осіклась і якусь хвилю мовчки дивилася на мене. Потім знову озвалась. Вона тільки хотіла з'ясувати, чи згодився б я одружитися на пропозицію якоїсь іншої жінки, з якою я був би так само близький, як із нею. Я відповів: "Авжеж". Тоді Марі сказала, що їй і самій невтямки, чи вона мене кохає. А я звідки міг це знати? Знов запала

коротка мовчанка, а потім вона пролебеділа, що я дивак, та й годі, але, мабуть, саме тому вона мене й кохає, одначе, може, саме тому я колись їй і стану осоружний. Мені нічого було докинути, і я мовчав, тоді вона, всміхаючись, узяла мене за руку й заявила, що хоче бути мені за дружину. Я відповів, що ми одружимося, тільки-но вона побажає. Я розповів Марі про хазяїнову пропозицію, і вона зауважила, що залюбки подивилася б Париж. Я признався, що жив там якийсь час, і вона спитала, який він, Париж. Я мовив:

— Брудний. Багато голубів, багато задвірків. А шкіра в людей біла.

Потім ми вирушили до міста й довго снували широкими вулицями. Бачили багато гарних жінок, і я спитав у Марі, чи вона це помічає. Вона сказала, що так, помічає і що вона розуміє мене. Ми трохи помовчали. Але мені таки хотілося, щоб вона лишилась зі мною, і я запропонував повечеряти разом у Селеста. Вона відповіла, що залюбки б, але у неї справи. Ми були вже біля мого дому, і я сказав: "До побачення". Вона глянула —на мене:

— І тобі не цікаво знати, які в мене справи? Звичайно, цікаво, але якось не подумав про це спитати, і вона, очевидно, розсердилася на мене. Але, побачивши моє збентеження, вона знов засміялася і потяглась до мене всім тілом, підставляючи губи для поцілунку.

Пообідав я у Селеста. Я вже почав був їсти, коли раптом зайшла якась чудна жінка і спитала дозволу присісти до мого столу. Я, звісно, сказав: "Прошу". У неї було кругле, рум'яне, мов яблуко, личко, різкі рухи. Вона скинула жакета і з гарячковою квапливістю вивчила меню. Підкликала Селеста і швидко, але чітко відразу замовила йому всі вибрані нею страви Чекаючи, коли принесуть закуску, вона відкрила торбинку, дістала звідти аркуш паперу та олівець, підрахувала, скільки з неї належиться, витягла гаманцява, відрахувала, скільки треба, додала чайові і поклала гроші перед собою на стіл. Тут подали закуску, й вона швидко поглинула її.

Чекаючи наступної страви, дістала з сумочки синього олівця' , й журнал з програмами радіопередач на тиждень. Вона Дбайливо ставила галочки майже проти кожної передачі. В журналі було сторінок дванадцять, отож вона завзято працювала протягом усього обіду. Я вже попоїв, а вона все ще ставила галочки. Тоді встала, наділа жакет, рухаючись мов заведена, і пішла. Знічев'я я рушив за нею слідом. Вона попрямувала краєм пішоходу, неймовірно прудко та впевнено, точнісінько по прямій, не збочуючи й не озираючись, видно добре знала дорогу. Невдовзі я згубив її з очей і і повернув назад. Я подумав: "Яка чудна жінка!", але одразу ж забув про неї.

Біля своїх дверей я побачив старого Саламано. Я запросив його до кімнати, і він мені побідкався, що пес пропав, на шкуродерні його нема. Там йому сказали, що, може, він попав під колеса. Він запитав, чи не можна дізнатися напевне у жандармерії. Йому відповіли, що такі дрібні випадки не реєструють, вони трапляються щодня. Я порадив старому завести іншого собаку, але він слушно зауважив, що звик до

свого.

Я сидів з ногами на постелі, а Саламано — на стільці, коло столу. Руки він склав на колінах. Поношеного капелюха так і не скинув. Цямкаючи беззубим ротом, він викидав з-під своїх пожовклих вусів обривки фраз. Він мені уже трохи набрид, але я знічев'я почав розпитувати його про собаку. До того ж спати мені не хотілося. Виявляється, він узяв його по смерті дружини. Одружився він пізненько. Замолоду хотів піти на сцену, адже недарма в полку грав у водевілях для содцатів. Але врешті пішов на залізницю і не шкодує, бо дослужився до пенсії. З дружиною він щасливий не був, але, взагалі, звик до неї. Коли вона померла, відчув себе страшенно самотнім. Тоді він попросив у колеги щеня. Воно було зовсім маленьке. Довелося вигодовувати його з ріжка. Але собачий вік коротший за людський, от вони і постаріли разом.

— Погану він мав вдачу,— мовив Саламано.— Ми іноді не ладнали. А все ж таки добрий був пес.

Я сказав — так, пес породистий, і Саламано явно зрадів.

— Ого, не бачили ви його до хвороби,— додав він.— Яка на ньому була шерсть, любо глянутиі

Відколи до пса причепилася болячка, Саламано щоранку й щовечора натирав його маззю. Тільки, на його думку, не в хворобі тут заковика, а в старості — від старості ліків немає.

Тут я позіхнув, і старий сказав, що йому пора. Я попросив його ще посидіти і докинув, що мені жаль його собаки. Саламано подякував мені. За його словами, моя мама дуже любила його пса. Говорячи про маму, він називав її "ваша матуся". Він висловив здогад, що я дуже засмучений її смертю, я нічого на це не відповів. Тоді він квапливо й збентежено докинув: мовляв, сусіди по кварталу гудять мене за те, що я віддав матір до притулку, але він мене знає і вірить, що маму я щиро любив. Я відповів чомусь, що досі не знав, ніби мене ганять, але вважав цілком природним влаштувати маму у притулок, бо мені бракувало коштів на догляд за нею.

— До того ж,— додав я,— їй давно вже не було про що зі мною балакати, і вона нудилася в самоті.

— Атож,— промовив Саламано,— в притулку принаймні приятелі знаходяться.

Потім він перепросив і пішов. Йому хотілося спати. Життя в нього тепер зовсім змінилося, і він не знає, що робити далі. Уперше за весь час нашого знайомства старий несміливо подав мені руку, і я відчув, яка у нього шкарубка шкіра. Йдучи, він ледь усміхнувся і мовив:

— Хоч би вночі собаки не брехали. А то мені все здається, що то мій...

VI

У неділю я насилу прокинувся. Марі довелося гукати мене термосити за плече. Ми не поснідали, бо хотиш раніше викупатися в морі. Я відчував цілковиту спустошеність голова мені поболювала. Закурив сигарету, але вона здалася мені пркою. Марі жартувала, казала, що в мене "похоронна фізіономія". Вона прийшла в білій полотняній сукні, з розпущеними косами. Я сказав їй, що вона гарна, вона засміялася з утіхи.

Перш ніж спуститися сходами, ми постукали до Раймона. Він одповів, що зараз буде готовий. Коли ми вийшли, через утому та ще через те, що вранці я не відчинив віконниць, яскраве сонячне світло засліпило мене, і я зажмурився, як від удару. А Марі стрибала від радості та все розхвалювала погоду. Я відчув себе краще і помітив тоді, що голодний. Я поскаржився на це Марі, але вона розкрила свою цератову торбу і показала мені: там лежали тільки наші купальники й рушник. Доведеться потерпіти. Ми почули, як Раймон замикає свої двері. На ньому були штани волошкової барви та біла сорочка з короткими рукавами. Проте голову він прикрив бриликом канотьє, і Марі це розсмішило; руки вище ліктів нітрохи в нього не засмагли, були зовсім білі і вкриті чорними волосинками. Мені стало якось бридко. Спускаючись сходами, він висвистував і мав веселий вигляд. Мені він сказав: "Вітаю, друзяко" і назвав Марі "мадмуазель".

Напередодні ми ходили в комісаріат, і там я посвідчив, що арабка дурила Раймона. Він відбувся попередженням. Мої слова взяли на віру. Біля під'їзду ми трошки погомоніли про це, потім вирішили сісти в автобус. До пляжу не дуже далеко. Одначе автобусом куди швидше.

Раймон заявив, що його товариш тільки зрадіє, коли ми приїдемо раніше. Ми вже збиралися рушити, але Раймон подав мені знак, щоб я глянув на Другий бік вулиці. Там, підперши вітрину тютюнової крамниці, стояв гурт арабів. Вони мовчки дивилися на нас, але якось особливо, посвоєму: нібито перед ними не люди, а каміння чи пеньки. Раймон

сказав, що другий зліва — брат його коханки. Він помітно стурбувався, але додав, що тепер ця історія скінчена. Марі гаразд не втямила і спитала, про що йдеться. Я пояснив, що там стоять араби, у яких зуб на Раймона. Тоді вона попрохала, щоб ми одразу ж вирушили. Раймон гордо випростався, але, засміявшись, погодився, що треба швидше звіятися.

Ми попростували до автобусної зупинки — вона була недалеко. Раймон сказав мені, що араби не пішли за нами. Я озирнувся. Вони стояли там же і все так само байдуже дивилися на те місце, з якого ми пішли. Ми посідали в автобус. Раймонові начебто відлягло від серця, і він намагався жартами розважити Марі. Я бачив, що вона йому подобається, але Марі майже не відповідала йому. Тільки подивиться іноді на нього і засміється.

Ми доїхали аж до передмістя Алжіра. Від автобусної зупинки до пляжу палицею докинути. Треба тільки перейти рівну чисту місцинку на високому березі і спуститися вниз. Місцинка була всіяна жовтуватим камінням та асфоделя-ми — квіти їхні здавалися яскраво-білими на тлі вже густої небесної блакиті. Марі, пустуючи, оббивала білі пелюстки, вимахуючи своєю цератовою торбинкою. Ми йшли поміж рядами будиночків, огороджених білими й зеленими штахетами, одні будиночки ховалися зі своїми верандами в зелені тамарисків, інші стояли голі серед каміння. Ще не дійшовши до краю згір'я, можна було бачити нерухоме море, а далі великий мис, що дрімав у світлій воді. В тиші до нас долинув тихий туркіт мотора. А ген удалині блискучою гладінню непомітно посувалося маленьке рибальське судно. Марі нарвала пучечок гірських півників. Спускаючись до моря, ми вже загледіли кількох ранніх плавців.

Раймонів приятель жив у дерев'яній халупчині наприкінці пляжу. Хатка притулилася до скелі, спереду її підпирали палі, довкола них уже хлюпали хвилі. Раймон познайомив нас. Його приятеля звали Массон. Він був рослявий, дебелий, барчистий, а його дружина — маленька і кругленька миловида жіночка, за вимовою, безперечно, парижанка. Він

одразу ж запропонував нам розташуватись як дома і покуштувати смаженої риби, зловленої сьогодні вранці. Я висловив захоплення його хаткою. Массон сказав у відповідь, що приїздить сюди на суботу й неділю, проводить тут і всю свою відпустку. "З дружиною, зрозуміло",— докинув він. А дружина його про щось розмовляла з Марі і сміялася. Вперше, либонь, я подумав, що мені пора одружитися.

Массон покликав усіх купатися, але його дружина і Раймон не захотіли. Ми спустилися до моря утрьох, і Марі миттю скочила в воду. Массон і я вирішили прохолонути трошки. Він говорив неквапливо, і я помітив, що в нього звичка доточувати всяке твердження словами: "скажу більше", навіть коли це нічого не додавало до сказаного. Про Марі він мені сказав: "Вона знадлива, скажу більше,— чарівна". Але незабаром я вже не зважав на його звичку — таким райським блаженством сповнювало мене сонце. Пісок під ногами розпікся. Мені кортіло швидше в воду, одначе я ще трохи барився, а потім сказав Массонові: "Попливемо". Я зразу пірнув. А він ввійшов у воду тихенько і кинувся лише тоді, коли згубив під ногами дно. Плавав він брасом і таки поганенько, отож я випередив його й погнався за Марі. Вода була прохолодна, і це було приємно. Ми з Марі пливли поряд і відчували, які узгоджені наші рухи, як добре нам обом.

Ми запливли далеко і лягли горічерева; на обличчі, повернутому до неба, швидко висохли під сонцем струмки води, що затікали в рота. Нам було видно, як Массон вибрів з води і простягся на березі, гріючись під сонцем. Звіддалік він здавався велетнем. Марі захотіла, щоб ми попливли вкупі. Я прилаштувався ззаду, обхопив її за стан, і вона попливла, викидаючи руки, а я допомагав їй, бовтаючи ногами. Того ранку ми довго розтинали воду і чули її плюскіт, поки нарешті я не втомився. Тоді я пустив Марі і поплив до берега широкими вимахами, дихаючи глибоко і вільно. Розтягнувшись ниць біля Массона, я уткнувся лицем у пісок. Я сказав: "Чудової", і Массон погодився зі мною. Троїш.и згодом припливла Марі. Я обернувся подивитися, як вона виходить на берег. Мокрий купальник прилип до її тіла, вонг вся блищала від солоної

води, волосся було відкинуте назад. Вона простяглася на піску поряд мене, і, зігрівшись від тепла її тіла і від сонячного тепла, я задрімав.

Марі мене розбуркала й сказала, що Массон пішов додому — пора снідати. Я миттю підхопився, бо зголоднів, але Марі сказала, що я від самого ранку ні разу її не поцілував. Це була правда, та й мені самому кортіло її поцілувати.

— Ходімо в воду,— сказала вона.

Ми побігли і шубовснули в перші дрібні хвилі. Зробили кілька помахів, і вона припала до мене. Я відчув, як її ноги оплелись круг моїх ніг, і мене охопило бажання.

Коли ми повернулися на берег, Массон уже кликав нас зі сходів своєї хатки. Я признався, що мені хочеться їсти, і він одразу ж заявив дружині, що я йому подобаюсь. Хліб був чудовий, м'який, риба смачна, і я жадібно проковтнув свою пайку. Потім подали смажене м'ясо з картоплею. Всі їли мовчки. Массон цмулив вино і без упину підливав мені. За кавою я відчув, що голова у мене обважніла, до того ж ще я багато палив. Массон, Раймон і я стали снувати плани, як ми всі разом проведемо серпень на цьому березі і вестимем вскладчину господарство.

Марі нараз спитала:

— А ви знаєте, котра година? Ще тільки пів на дванадцяту.

Ми всі здивувалися, але Массон сказав, що, звісно, ми попоїли дуже рано, одначе це цілком природно — їсти треба тоді, як зголоднієш. Марі це міркування здалося чомусь кумедним. Очевидно, перепила трошки. Массон спитав, чи не пройшовся б я з ним по пляжу?

—Після сніданку моя дружина завжди відпочиває. А я ні, не люблю. Мені треба гуляти. Я все їй кажу, що так краще для здоров'я. Ну та хай собі відпочиває, її воля.

Марі заявила, що залишиться й допоможе пані Массон помити посуд. Парижаночка сказала, що для цього чоловіків треба вигнати надвір. І ми втрьох пішли.

Сонячне проміння падало на пісок майже прямовисне, а на морі висявало просто нестерпно. На пляжі не було ані лялечки. З хаток, що стояли на краю плато, навислого над морем, долітав брязкіт посуду, ножів і виделок. Від розпеченого каміння, що всіяло землю, пашіло жаром. Раймон з Массоном заговорили про людей і справи, мені не знайомі. Я збагнув, що вони вже знаються давно і навіть мешкали колись разом. Ми дійшли аж до води й рушили по пляжній косі. Іноді накочувалася низька довга хвиля і відливала назад, оббризкавши нам парусинові черевики. Я ні про що не думав, чвалав, запаморочений і оспалий від пекучого сонця, що палило мою непокриту голову.

Раптом Раймон щось промовив до Массона, але я не розчув, що саме. Та тієї миті вгледів, як з протилежного кінця пляжу, ще далеченько, назустріч нам простують двоє арабів у синьому. Я глянув на Раймона, і він пробурмотів:

— Це вони.

Ми йшли далі. Массон здивувався, як араби могли вистежити нас. Я подумав: певне, бачили, як ми з пляжною торбою сідали в автобус, але промовчав.

Араби поволі наближалися. Ми не уповільнювали ходи, і Раймон сказав: "Якщо дійде до бійки, ти, Массоне, візьмеш на себе другого. Свого я упораю сам. А ти, Мерсо, товчи третього, якщо з'явиться". Я відповів: "Гаразд". Массон засунув руки в кишені. Розпечений пісок мені

тепер здавався червоним. Ми йшли в ногу. Відстань між нами й арабами дедалі скорочувалася. За кілька кроків од нас вони зупинилися. Раймон рушив прямо до свого араба. Я не розчув, що він йому каже, але араб пригнувся, наче збирався буцнути його головою. Тоді Раймон ударив його і гукнув на підмогу Массона. Массон усією своєю тушею навалився на другого й двічі уперіщив його з усієї сили. Араб упав у воду, лицем у піщане дно, круг його голови піднімались', і лопали бульки. Тим часом Раймон теж ударив свого ворога, заюшив кров'ю йому обличчя. Потім обернувся до мене й мовив: "Диви, як я його поцяцькую". Я гукнув: "Обережно, у нього ніж!" Одначе араб уже розпанахав Раймонові руку й розрізав губу.

Массон скочив до свого. Але другий араб піднявся і став позад того, що з ножем. Ми не зважились поворухнутися. Ті двоє поволі відступали, не зводячи з нас ока й погрожуючи ножем. Коли відійшли подалі, повернулись і втекли, а ми зосталися на осонні. Раймон міцно стягував рамено хусткою, крізь яку соталася кров.

Массон сказав, що треба негайно розшукати лікаря — він неділю завше проводить на плато. Раймон згоджувався піти. Але тільки-но починав він говорити, у нього булькала в роті кров, що витікала з рани. Підтримуючи його, ми досить швидко дісталися до халупчини. Раймон сказав, що рани в нього неглибокі, і він може дійти. Вони пішли з Массоном, а я почав пояснювати жінкам, що сталося. Пані Массон плакала, а Марі слухала оповідь уся бліда. Мені набридло пояснювати, я замовк і почав курити, дивлячись на море.

Десь о пів на другу повернулися Раймон з Массоном. Рука в Раймона була перев'язана, кутик рота заліплений пластирем. Лікар запевнив, що це дрібниці, і все-таки вигляд у Раймона був похмурий. Массон намагався його звеселити, але він не озивався. Потім сказав, що спуститься до моря. Я спитав, куди він іде, ми з Массоном підемо разом із ним. Він розізлився і вилаяв нас. Массон сказав — не треба йому перечити. Але я все-таки пішов з Раймоном.Ми довго йшли пляжем. Сонце пекло немилосердно. Світло його дробилося на піску і на морській

гладіні. Мені здавалося, Раймон знає, куди йде, але, мабуть, я помилявся. Аж у самому кінці пляжу ми набрели на джерельце, що сочилося з піску за високою скелею. І там ми побачили обох наших арабів. Вони лежали в своїх заяложених синіх робах. На око обидва були спокійні й майже задоволені. Той, хто штрикнув Раймона ножем, мовчки дивився на нього. Другий дмухав в очеретяну со —пілку, він скоса на нас зиркав і без кінця повторював три ноти, які вдавалося зіграти на цьому інструменті.

Кругом було тільки сонце й тиша, дзюрчання струмка і ці три ноти. Раймон поліз у кишеню по револьвер, але його ворог не ворухнувся, і вони мовчки дивилися одне на одного. Я помітив, що в сопілкаря пальці на ногах розчепірені. Раймон, не спускаючи очей з супротивника, спитав у мене:

"Уколошкати його?" Я подумав — коли я почну його відмовляти, Раймон осатаніє ще дужче і вже напевне вистрілить. І я лише сказав:

— Він же ще й словом не озвався. Негоже в такому разі стріляти.

І знов були спека і тиша, дзюркотіла вода і грала сопілка. Потім Раймон сказав:

— Ну, так я вилаю його гарненько, а як він огризнеться, то уколошкаю його. Я відповів:

— Ну що ж. Але якщо він не вихопить ножа, тобі не слід стріляти.

Раймон уже почав лютішати. Сопілка все не вгавала, але обидва араби пантрували за кожним Раймоновим рухом.

— Ні,— сказав я Раймонові.— Зійдися з ним рукопаш, а револьвер віддай мені. Якщо другий утрутиться або перший добуде ножа, я вистрілю.

Раймон віддав мені револьвера, метал сяйнув на сонці. Але ми ще не рухались, наче весь світ заціпенів і скував нас. Ми з арабами дивились одне на одного пильно. Все завмерло: і море, і пісок, і сонце, і сопілка, і джерело. В цю хвилину я подумав: доведеться чи не доведеться стріляти? Аж раптом араби почали задкувати, задкувати й шаснули за скелю. Тоді ми з Раймоном повернули назад. Раймонові ніби полегшало, і він усе примовляв, що пора їхати додому.

Я провів його до Массонової хижки, і, поки він піднімався дерев'яними сходами, я стояв унизу під палючим сонцем. У голові в мене гуло від спеки; мені несила було підніматися сходами і знов розмовляти з жінками. Але сонце так пекло, що важко було стовбичити під вогненним сліпучим дощем, що падав з неба. Чекати тут або пройтись, чи не все одно?

І скоро я вернувся на пляж, і рушив його косою. Кругом було все те саме пурпурове роїння. На пісок набігали дрібні хвильки, як ніби чувся швидкий приглушений подих моря. Я брів знічев'я до скель і відчував, що чоло у мене пашить від сонця. Спека давила на голову, на плечі і заважала рухатися вперед. Щоразу, як моє лице обдавало жаром, я зціплював зуби, стискував кулаки в кишенях штанів, увесь напружувався, аби подолати сонце й хмільне запаморочення, яке воно насилало на мене. Наче шаблі, різали мені очі сонячні блищики, відбиваючись від піску, від вибіленої морем мушлі чи від якоїсь склянки, і в мене од болю стискалися щелепи. Я йшов довго.

Удалині забовваніла темна брила скелі, оповита сліпучим ореолом світла й морських бризок. Я згадав про холодне джерело за скелею. Мені захотілося знову почути його дзюрчання, втекти від сонця, від усього гніту, від жіночих сліз і нарешті в затінку відпочити. Але коли я підійшов ближче, то побачив, що Раймонів ворог вернувся.

Він був сам. Лежав на спині, підклавши руки під потилицю — голова у затінку скелі, все тіло — на сонці. Його засмальцьована роба диміла на

такій жароті. Я трохи здивувався: мені здавалося, що всій цій історії край, і прийшов я сюди, зовсім не думаючи про неї.

Тільки-но араб побачив мене, як тут же трохи підвівся і застромив руку до кишені. Я, певна річ, намацав у своїй куртці Раймонового револьвера. Тоді араб знову відкинувся назад, але не витягав руки з кишені. Я був від нього далеченько, кроків за десять. Повіки в нього були опущені, але я іноді помічав його погляд. Одначе частіше його обличчя, вся його постать розпливалися перед моїми очима в розпеченому повітрі. Гомін хвиль був ще лінивіший, тихший, ніж ополудні. Усе так само пряжило сонце, і все так само сяяв пісок. Ось уже дві години сонце не рухалося, дві години воно стояло на якорі в океані киплячого металу. На обрії проплив пароплавчик, я побачив цю чорну пляму лише краєм ока, бо не переставав стежити за арабом.

Я думав, що варто мені тільки повернутися, піти, і буде по всьому. Але ж позаду був вогненний пляж, тремтливе від спеки повітря. Я ступив до джерела кілька кроків. Араб не ворухнувся. Він був таки ще далеченько від мене. Може, тому, що на обличчя його падала тінь, здавалось, ніби він сміється. Я почекав. Сонце палило мені щоки, я відчував, як на бровах у мене збиралися краплі поту. Спекота була така сама, як у день похорону мами, і так само, як тоді, у мене боліла голова, надто чоло, жили на ньому понабрякали, і в них бухала кров. Я більше не міг стерпіти спеку і рушив уперед. Я знав, що це глупство, що я не сховаюся від сонця, ступивши один крок. Але я ступив крок, лише один крок. І тоді араб, не підводячись, витяг ножа й показав його мені. Сонце сяйнуло на криці, і мене ніби вдарили в чоло довгим гострим лезом. У цю саму мить краплі поту, що зібралися на бровах, раптом потекли на повіки, і очі мені затулив теплий густий серпанок, сліпуча завіса із сліз і солі. Я відчував лише, як б'ють у мене в лобі цимбали сонця, а десь попереду ніж прискає блискучим променем. Він палив мені вії, впинався в зіниці, і очам було так боляче. Все раптом захиталося. Над морем пронісся важкий гарячий подих. Як ніби розверзлося небо і линув вогненний дощ. Я весь підібрався, вихопив револьвер, відчув опуклість полірованого руків'я. Гачок зрушив, і раптом пролунав сухий і

оглушливий звук пострілу. Я струсив краплі поту і сяйво сонця. Одразу де й ділася рівновага дня, незвичайна тиша пляжу, де щойно мені було так добре. Тоді я вистрілив ще чотири рази в нерухоме тіло, і кулі вганялись у нього зовсім непомітно. Я ніби постукав чотирма короткими ударами у двері лиха.

Частина друга I

Одразу ж по арешті мене кілька разів допитували. Але йшлося лише про встановлення особи. На першому допиті (в жандармерії) моя справа, здається, нікого не цікавила. Зате через тиждень слідчий дивився на мене уже з цікавістю. Але на початку він ставив лише звичайні запитання: ім'я, адреса, фах, дата й місце народження. Потім поцікавився, чи запросив я адвоката.

Я відповів, що ні, не запрошував, і запитав, хіба необхідно брати собі адвоката?

— Чому ви запитуєте? — здивувався він. Я відповів, що вважаю свою справу дуже простою. Він посміхнувся і зауважив:

— Це ваша думка. Проте існує закон. Якщо ви не запросите адвоката, ми самі призначимо.

Мені здалося дуже зручним, що правосуддя дбає і про такі дрібниці. Я так і сказав слідчому. Він погодився зі мною і

зауважив наприкінці, що закон про судочинство добре

продуманий.

Спочатку я якось не ставився до слідчого поважно. Він говорив зі мною в кімнаті, де все було позапинано — і вікна і двері. Горіла лише лампа на письмовому столі й освітлювала крісло, в яке він мене посадив;

сам же він залишався в затінку. Про такі прийомчики я вже читав у книжках, і все це здавалося мені грою. А після нашої розмови я пильно подивився на слідчого й побачив, що в нього тонкі риси обличчя, глибоко посаджені блакитні очі, високий зріст, довгі сивуваті вуса і шапка сивого, майже білого волосся. Він здався мені чоловіком вельми розумним і приємним, хоча страждав на нервовий тик — кутик рота у нього посіпувався.

Прощаючись, я мало не подав йому руки, але вчасно згадав, що я вбивця.

Назавтра прийшов до мене у в'язницю адвокат. Маленький і кругленький, ще молодий, з дбайливо пригладженим чубом. Незважаючи на спеку (я був у сорочці з закасаними рукавами), він мав на собі темний костюм, крахмальний комірець і якусь химерну краватку в широку чорну й білу смужку. Він поклав мені на ліжко портфель, який носив під пахвою, відрекомендувався і сказав, що вивчив матеріали до моєї справи. Дуже складна справа, але він сподівається на щасливий кінець, якщо я на нього покладуся. Я подякував, а він сказав:

— Ну що ж, почнімо з головного.

Він сів на ліжко і заявив, що збирав дані про моє особисте життя. З'ясувалося, що моя мати недавно померла в притулку. Тоді послано запит у Маренго. Слідство встановило, що я виявив черствість у день маминого похорону.

— Ви, звісно, розумієте,— мовив адвокат,— мені незручно про це вас розпитувати. Але це дуже важлива обставина. Вона буде вагомим доказом для обвинувачення, якщо я нічого не зможу відповісти.

Адвокат хотів, щоб я йому допоміг. Він спитав, чи було мені того дня важко на душі. Запитання вельми мене здивувало, мені самому, наприклад, було б дуже незручно запитувати кого-небудь про такі речі.

Одначе я відповів, що відвик копирсатися у своїй душі і мені важко відповісти на це запитання. Звісно, я любив маму, але це нічого не означає. Всі здорові люди бажали смерті тим, кого вони люблять. Тут адвокат мене урвав і начебто дуже занепокоївся. Він узяв з мене слово, що я цього не скажу ні на суді, ні у слідчого. А проте я йому пояснив, що я од природи влаштований так, що фізичні мої потреби часто не відповідають моїм почуттям. Того дня, як ховали неню, я був дуже зморений і страшенно хотів спати. Тому погано тямив, що діється. Одначе можу сказати Напевне, що я волів би, щоб мама не померла.

Адвоката явно не вдовольнили мої слова, він вирік: "Цього не досить". І задумався. Потім запитав, чи можу я сказати, що того дня я притлумлював у душі свої природні синівські почуття. Я відповів:

— Ні, не можу, це було б брехнею.

Він якось дивно, певне, з огидою глипнув на мене і злостиво зауважив, що, в кожному разі, директор і персонал притулку будуть викликані на суд як свідки, і їхні свідчення можуть вилізти мені боком. Я заперечив, що все це моєї справи не стосується, а він у відповідь сказав лише, що, очевидно, я ніколи не бував під судом.

Пішов він невдоволення. Мені хотілося затримати його й пояснити, що я був би радий, коли б він поставився до мене зичливо і не тому, щоб краще мене боронив, а просто так, по-людському. Головне ж я бачив, що він попав у скруту через мене. Він не міг мене зрозуміти і тому сердився. А в мене було бажання переконати його, що я такий самий, як усі, зовсім такий самий, як усі. Але, власне, це було марно. І я махнув рукою — мені стало ліньки.

Невдовзі мене знов повели на допит. Йшла третя година дня. Кабінет слідчого заливало сонце, тюлеві шторки ледь-ледь пом'якшували надто яскраве світло. Панувала задуха. Слідчий запросив мене сісти і вельми ввічливо сказав, що "через непередбачені

обставини" мій оборонець не міг сьогодні прийти. Але я маю право не відповідати слідчому за відсутності адвоката, дочекатися, коли він зможе бути присутнім на допиті. Я сказав, що ладен відповідати і без адвоката. Слідчий натиснув на столі якусь кнопку. Прийшов молодий секретар суду і сів зі своєю машинкою майже за плечима в мене.

Ми зі слідчим вмостилися зручніше. Допит почався.

Насамперед слідчий сказав, що, на думку всіх, я відлюдкуватий і мовчазний на вдачу, а як я вважаю сам? Я відповів:

— У мене ніколи не буває нічого цікавого. Ось я й мовчу. Він усміхнувся, як при першій нашій зустрічі, визнав таку причину суттєвою і сказав:

— Зрештою, це не має ніякого значення.

Потім пильно глянув на мене і, рвучко випроставшись, сказав скоромовкою:

— Мене цікавите ви самі.

Я не дуже втямив, що він, власне, має на гадці, і промовчав.

— Є дещо в вашому вчинку, чого я не можу збагнути. Я сподіваюся, ви мені допоможете розібратися.

Я сказав, що все було дуже просто. І він попросив мене докладно змалювати, як минув той день. Я повторив усе, що вже розповідав йому: Раймон, пляж, купання, сутичка, знову пляж, джерело, сонце і п'ять пострілів із револьвера. Після кожної фрази він усе примовляв: "Так! Такі" Коли я дійшов до розпростертого на землі тіла, він теж притакнув: "Так! Так!" Мені набридло товкти одне й те саме. Далебі, я, здається, ніколи стільки не балакав.

Помовчавши, він підвівся і сказав, що хоче мені допомогти, що я його зацікавив і з Божою поміччю він дещо зробить для мене. Але попередньо він хоче поставити мені кілька запитань. І зразу ж навпростець запитав, чи любив Я маму. Я відповів:

— Так, як усі.

Секретар, що досі без упину клацав на машинці, тут, либонь, збився і вдарив не по тій клавіші, і йому довелося відвести каретку назад. А слідчий знову, без будь-якої видимої логіки, спитав, як я стріляв. П'ять разів поспіль? Я подумав і уточнив: спершу стрельнув один раз, а за кілька секунд іще чотири рази.

— Чому ж ви зробили паузу між першим і наступними пострілами? — спитав він.

Я ж знову побачив перед собою багряний пісок, відчув, як сонце обпалює мені чоло. Але на запитання я нічого не відповів. Запала мовчанка, слідчий ніби місця собі не знаходив. Він сів, скуйовдив чуба і, зіпершись ліктями на стіл, нахилився до мене з якимсь чудним виразом:

— Чому? Чому ви стріляли в розпростерте на землі, нерухоме тіло?

Я й тут не здобувся на відповідь. Сладчий провів рукою по чолу і тремтячим голосом повторив:

— Чому? Ви повинні мені сказати. Чому?

Я мовчав.

Несподівано він підхопився, сягнистими кроками пройшов через увесь кабінет до картотеки і висунув шухляду. Дістав звідти срібне розп'яття і, високо піднявши його, вернувся на своє місце. Зовсім зміненим, тремтливим голосом вигукнув:

— Чи знаєте ви, хто це? Я відповів:

— Авжеж.

І тоді він дуже швидко, палко сказав: він у Бога вірить, на його переконання, нема такого гріха, якого б Господь не простив, але грішник мусить щиро покаятися і стати душею як дитина — чистий і готовий усе сприйняти. Слідчий перехилився через стіл. Він вимахував розп'яттям майже над моєю головою. Щиро сказати, я погано стежив за його міркуваннями: по-перше, було жарко, крім того, по кабінету літали здоровенні мухи і все сідали мені на обличчя, та ще цей чоловік навіював мені страх. Одначе я усвідомлював, який безглуздий цей страх — адже злочинець усе-таки я, а не він. Але він розходився. Потроху я вловив, що, на його думку, йому неясно в моєму зізнанні тільки одне, а саме:

чому я зробив паузу після першого пострілу. Решта його не бентежить, єдине це йому в голові не вкладається.

Я хотів сказати, що він даремно б'ється: чи зразу стріляв чи не зразу — байдуже. Але він перепинив мене і, випроставшись на весь свій зріст, звернувся до мого сумління, спитавши при цьому, чи вірю я в Бога. Я відповів, що ні, не вірю. Він обурено плюхнув у крісло. Сказав мені, що це неможливо: всі люди вірять у Бога, навіть ті, хто одвертається від його лику. Таке його щире переконання, і якби він бодай коли в цьому засумнівався, життя для нього втратило б глузд.

— Невже ви хочете,— гукнув він,— щоб моє життя не

мало глузду?

По-моєму, це мене не обходило, я так йому і сказав. Але він знову тицяв мені через стіл розп'яття, показував на Христа і кричав як навіжений:

— Я християнин! Я благаю його простити тобі гріхи твої! Як можеш ти не вірити, що він помер на хресті заради тебе?

Я добре помітив, що він уже тикає мені, але я вже втомився від нього. Жарота робилася все задушливішою. Звичайно, коли мені хочеться спекатися когось, хто набрид мені своїми балачками, я вдаю, ніби згоджуюся з ним.

На мій подив, слідчий зрадів.

— А бачиш, бачиш! — вигукнув він.— Адже ти віриш, віриш і віднині уповатимеш на Господа.

Звісно, я сказав, що ні. Він знов упав у крісло. Очевидно, він геть вибився з сил. Він довго сидів мовчки, поки машинка, що не переставала клацати під час нашої розмови, достукувала останні слова. Потім слідчий пильно й трохи смутно глянув на мене і промурмотів:

— Зроду не бачив такої запеклої душі, як у вас. Усі злочинці, скільки їх перейшло через мої руки, плакали перед цим образом мук Господніх.

Я збирався відповісти: тим-то вони й плакали, що злочинці. Але тут мені спало на думку, що і я ж злочинець. Одначе до цього я не міг звикнути. Слідчий підвівся з місця, ніби давав зрозуміти, що допит закінчено. Він тільки запитав мене знуджено, чи я каюсь у своєму вчинкові. Я подумав і відповів, що відчуваю не каяття, а досаду. Слідчий нібито і тут не зрозумів мене. Але того дня на цьому все й стало,

Надалі мене часто водили до слідчого. Але там був присутній мій адвокат. Допит зводився до того, що від мене вимагали уточнити деякі подробиці в попередніх свідченнях. Або ж слідчий обговорював з адвокатом пункти оскарження. Але по правді сказати, обидва вони і не думали при цьому про мене. У кожному разі, характер допитів поволі змінювався. Здавалося, я вже не цікавив слідчого, і мою справу він

вважав для себе з'ясованою. Він уже не забалакував зі мною про Бога, і я більше ніколи не бачив його в такому збудженні. І тому наші розмови стали невимушеніші. Кілька запитань, коротка розмова з моїм адвокатом — і допит завершувався. Моя справа йшла своїм трибом, за висловом слідчого. Іноді ного розмова з адвокатом торкалася загальних тем — мене теж у неї втягували. Я починав дихати вільніше. Ніхто в ці години не виявляв до мене ворожості. Все було так природно, так добре злагоджено, гра велася так стримано, що у мене виникало химерне враження, ніби я став тут "своєю людиною". Слідство тривало одинадцять місяців, і можу сказати, що, на мій подив, за весь цей час єдиною моєю радістю були ті рідкісні хвилини, коли слідчий, провівши мене до порога кабінету, плескав по плечу й прощався привітно:

— На сьогодні досить, пане Антихристе.

І тоді мене передавали жандармам.

II

Про деякі речі я ніколи не любив говорити. Коли мене запроторили за грати, я вже в перші дні зрозумів, що мені неприємно буде розповідати про цю смугу свого життя.

Пізніш я вже не вельми зважав на цю нехіть. Перші дні я, власне, не був по-справжньому у в'язниці: я невиразно очікував якоїсь нової події. Все почалося лише після першого і єдиного побачення з Марі. Того дня, як я отримав від неї листа (вона повідомляла, що їй більше не дають побачень, бо ми не одружені), того дня я відчув: тепер камера — мій дім, і зрозумів, що життя моє тут і спинилося. Після арешту мене спершу посадили в загальну камеру, де сиділо багато в'язнів, майже всі араби. Побачивши мене, вони засміялися. Потім спитали, за що я потрапив за грати. Я сказав, що убив араба, і вони принишкли. Але скоро настав вечір. Вони показали мені, як треба стелити мату, на якій треба спати. Згорнувши валиком один край, можна було покласти його під голову

замість подушки. Цілу ніч у мене по обличчю повзали блощиці. Через кілька днів мене перевели в осібну камеру, і там я спав на дерев'яних нарах. Мені поставили катеринку і дали оцинкований таз умиватися. В'язниця була в верхньому місті, і в маленьке віконце камери я міг бачити море. Одного разу, коли я підтягнувся на руках, ухопившись за грати, і підставляв обличчя сонячному світлу, ввійшов наглядач і сказав, що мене викликають на побачення. Я подумав,— мабуть, Марі. Так воно й було.

Мене повели довгим коридором, потім сходами і ще одним коридором. Я вступив у дуже світлу велику кімнату з широким вікном, її було перегороджено двома високими решітками. Залишений між цими решітками простір (метрів вісім-десять завдовжки) відокремлював відвідувачів від в'язнів. Напроти себе я побачив засмагле личко Марі; на ній була знайома мені смугаста сукня. З арештантського боку стояло душ десять, майже всі араби. Марі була в оточенні арабок; праворуч стояла біля неї маленька бабуся зі щільно стуленими губами, вся в чорному, а ліворуч простоволоса гладуха, яка репетувала щосили й завзято жестикулювала. Через велику відстань між решітками і відвідувачам, і арештантам доводилося кричати. Коли я ввійшов, гамір голосів, що відбивалися від високих голих стін, різке світло, що падало з неба, дробилося в шибках і кидало. відблиски по всій кімнаті, викликали в мене ніби запаморочення. В моїй камері було куди спокійніше й темніше, але через якусь хвилю я вже оговтався, і тоді кожне обличчя чітко вималювалося переді мною. Я помітив, що в кінці проходу, залишеного між решітками, сидить в'язничний наглядач. Більшість арештантів-арабів, так само як їхні родичі, що прийшли на побачення, сиділи навпочіпки. Вони не кричали. Навпаки, говорили півголосом і все ж, попри гамір, чули один одного. Глухий рокіт їхніх розмов, що лунав низько, біля самої підлоги, чувся, як безперервна басова нота у спільному хорі голосів, що перегукувалися над їхніми головами. Все це я примітив дуже швидко, поки йшов до того місця, де була Марі. Вона щільно припала до ґрат і всміхалася мені з усієї сили. Вона здавалася мені дуже гарною, але я не зумів сказати їй про це.

— Ну як? — мовила вона дуже голосно.— Ну як?

— Як бачиші

— Ти здоровий? Тобі нічого не треба? Ти все маєш?

— Ага, все.

Ми змовкли. Марі знай усміхалася. Гладуха волала на все горло моєму сусідові, певно, своєму чоловікові, високому білявому хлопцеві з відкритим поглядом. Вони провадили розмову, почату до мене.

— Жанна не хотіла його взяти! — репетувала вона, аж у вухах лящало.

— Так, так,— озивався хлопець.

— Я їй сказала, що ти знов візьмеш його до себе, коли вийдеш, але вона ні за що не хотіла його взяти.

Марі теж перейшла на крик, сповіщаючи, що Раймон передає мені вітання, а я відповів: "Дякую". Але сусід заглушив мій голос.

— А як він, здоровий?

Дружина його засміялась і відповіла:

— Краще за всіх!

Мій сусід ліворуч — невисокий молодик з гарними руками, нічого не говорив. Я помітив, що він стоїть проти дрібної бабусі і обоє вони пильно дивляться одне на одне. Але мені не було коли спостерігати за ними, бо Марі гукнула, щоб я сподівався на краще. Я відповів: "Еге". В цей час я

дивився на неї і мені хотілося стиснути її оголені плечі. Мені хотілося відчути її атласну шкіру, і я не дуже добре знав, чи можу я сподіватися на щось, окрім цього. Але Марі, безперечно, хотіла сказати, що можу, бо весь час осміхалася. Я бачив лише її блискучі білі зуби та згортки в кутиках очей. Вона гукнула:

— Тебе випустять, і ми поберемося! Я відповів :

— Ти гадаєш? — Але тільки на те, щоб сказати щось. Тоді вона проказала дуже швидко і все ще дуже голосно, що мене, звичайно, виправдають і ми ще разом купатимемось у морі. А інша жінка, поряд неї, волала, що залишила кошика з передачею в канцелярії, і перелічувала все, що принесла. Треба перевірити, адже передача коштувала чимало. Другий мій сусіда та його мати все ще дивились одне на одне. А знизу все так само піднімався рокіт арабської мови. Сонячне світло ніби напиналося й тисло на шиби широкого вікна.

Мені стало недобре, і я був би радий піти. Від гамору розболілася голова. Та все ж таки не хотілося розлучатися з Марі. Не знаю, скільки часу збігло. Марі щось говорила про свою роботу і все всміхалася. В повітрі стикалися мурмотіння, крики, розмови. Був лише один острівець тиші — саме поряд мене: непоказний юнак і старенька його мати, які мовчки дивилися одне на одне. Поступово, одного по одному, стали виводити арабів. Тільки-но пішов перший, усі притихли. Маленька бабуся притулилася до ґрат, і в ту хвилину наглядач подав знак її синові. Той сказав: "До побачення, мамо!", а вона, просунувши руку між залізним пруттям, довго й повільно махала нею.

Вона пішла, а на її місце став чоловік з капелюхом у руці. До нього вивели арештанта, і між ними почалася жвава розмова, але півголосом, бо в залі стало тихо. Прийшли по мого сусіду справа, і його дружина гукнула все так само голосно, ніби не помітила, що вже не треба кричати:

— Шануйся! Гляди себе!

Потім надійшла моя черга. Марі послала мені руками поцілунок. Коло дверей я ще раз оглянувся. Вона стояла як укопана, і на обличчі, притуленому до ґрат, застигла та сама крива посмішка.

Трохи згодом вона написала мені. Відтоді і почалося те, про що мені не хотілося б ніколи згадувати. Звісно, не треба перебільшувати: я пережив це легше, ніж інші. На початку ув'язнення найважчим було те, що подумки я все ще був на волі. Мені, наприклад, кортіло бути на пляжі і спускатися до моря. Я уявляв собі, як хлюпотять хвилі під моїми ногами, і як я входжу в воду, і яке почуття звільнення спізнаю, і раптом я відчував, як тісно мені в стінах тюремної камери.

Так тривало кілька місяців. Але потім у мене були тільки думки, звичні для арештанта. Я чекав на щоденну прогулянку у дворі, чекав, коли прийде адвокат. Пристосувався я до всього дуже добре. Мені часто тоді спадало на думку:

аби мене змусили жити в дуплі всохлого дерева і мав би я тільки одну розвагу: дивитися на колір неба над моєю головою,— я потроху призвичаївся б і до цього. Піджидав би польоту птахів чи зустрічі хмар так само, як тут, у в'язниці, я ждав химерних краваток мого адвоката, і так само, як у попередньому житті, терпляче ждав суботи, щоб стискати в обіймах Марі. Адже як подумати гаразд, мене не запакували в дупло всохлого дерева. Є люди нещасніші за мене. А втім, цю думку часто висловлювала мама і казала, що зрештою можна звикнути до всього.

А проте звичайно я не заходив так далеко в своїх розумуваннях. У перші місяці доводилося сутужно. Але саме зусилля, яке треба було робити над собою, і допомогло їх пережити. Наприклад, мене брала туга за жінкою. Це природно, бо я молодий. Я ніколи не думав саме про Марі. Проте я стільки марив про жінку, про всіх жінок, яких я мав, про те, як і коли сходився з ними, що камера була повна жіночих облич, і я не знав,

куди дітися. З одного боку, це мене гнітило, а з другого — допомагало гаяти час. Я чомусь здобув прихильність старшого наглядача, який супроводжував роздавача, що приносив для арештантів їжу з кухні. Саме він і забалакав зі мною про жінок. Сказав, що в'язні найбільше нарікають, що позбавлені жінок. Я зауважив, що відчуваю те саме і вважаю таке позбавлення несправедливим.

— Але для того вас і саджають за грати.

— Себто як це?

— Адже воля — це жінки. А вас позбавляють волі. Такої думки мені раніше не спадало. Я погодився з ним.

— Ваша правда,— сказав я.— Інакше яка б це була кара?

— Авжеж. Ви, я бачу, людина кмітлива. Не те, що інші. Але зрештою вони самі заспокоюють себе. З цими словами наглядач і пішов.

Мучився я ще через брак сигарет. Коли я потрапив до в'язниці, в мене відібрали паска, шнурки від черевиків, краватку і все, що я мав у кишенях, а також і сигарети. Коли мене привели до камери, я попрохав, щоб мені віддали сигарети. Мені відповіли, що це заборонено. Перші дні то була справжнісінька мука. Певне, без курива було найважче. Я смоктав тріски, які відколював від нар. Цілі дні снував по камері, і мене млоїло. Я не розумів, чому нам не дозволяється курити, адже від цього нікому шкоди не буде. Пізніше я зрозумів, що це теж робиться для покари. Тільки тоді я вже курити відвик, і кара та була не для мене.

Якщо не зважати на ці прикрощі, мені було не так уже й зле. Найважливіше, повторюю, було збавити час. Але відтоді, як я навчився згадувати, я вже не нудився. Іноді згадував свою спальню: уявляв, як виходжу з одного кутка і, пройшовши по кімнаті, повертаюся назад; я перебирав подумки все, що траплялося дорогою. Спершу я швидко

обертався з цим. Але щодалі подорож забирала все більше часу. Я згадував не лише шафу, але всі речі, що були там, і кожну річ малював собі в усіх подробицях: колір і матеріал, візерунок інкрустації, тріщинку, щербинку на вінці. Всіляко намагався не згубити нитки своєї інвентаризації, не забути жодної речі. За кілька тижнів я вже міг годинами змальовувати все, що було в моїй спальні. Що більше я думав про це, то більше забутих або непомітних дрібничок спливало в моїй пам'яті. І тоді я зрозумів: той, хто прожив на світі бодай один день, міг би за виграшки провести у в'язниці сто років. У нього вистачило б споминів на те, щоб не нудитися. Якщо хочете, це теж утішає.

Виручав також сон. Спочатку я погано спав уночі, а вдень зовсім не лягав. Але поступово я став краще спати вночі і міг спати вдень. Признатися, в останні місяці я спав по шістнадцять-вісімнадцять годин на добу. Отже, залишалося ще якось убивати час протягом шести годин, але цьому допомагали арештантські трапези, задоволення природних потреб та історія одного чеха.

Під сінником я знайшов на нарах прилиплий клапоть старої газети, зжовклий і прозорий клапоть. Там було надруковано випадок із кримінальної хроніки; початку допи-са не було, але, очевидно, діялося те в Чехословаччині. Один чех подався з рідного села, сподіваючись знайти собі щастя. Він справді забагатів і через двадцять п'ять років повернувся на батьківщину з дружиною та дитиною. Його мати і сестра тримали в рідному селі заїзд. Бажаючи зробити їм приємну несподіванку, він, залишивши дружину й дитину в іншому заїзді, заявився до матері. Вона не впізнала сина. Задля жарту він здумав найняти номер. З своїми грішми він не крився. Вночі мати й сестра вбили його молотком і, пограбувавши, кинули тіло в річку. Вранці прийшла дружина і, нічого не знаючи, відкрила, хто у них зупинився. Мати повісилася, сестра кинулася в колодязь. Цю історію я перечитував тисячі разів. З одного боку, вона була неймовірна. З другого — природна. Хоч як подивитись, а той нічліжанин, як на мене, дістав по заслузі: навіщо ламати комедію?

Довгі години сну, спогади, читання газетного допису, чергування світла й темряви — так і минав час. Я чув, що зрештою в тюрмі втрачається уявлення про час. Але я не дуже-бо розумів, що це означає. Адже я не уявляю собі, які довгі і водночас короткі можуть бути дні. Тягнеться-тягнеться день, і не помітиш, як він зливається з іншим днем у безіменний потік. "Вчора" і "завтра" — тільки ці слова мали для мене глузд.

Якось наглядач сказав, що я відсидів уже п'ять місяців, я повірив, але осягнути цього не зміг. Для мене цей час тривав якийсь суцільний день, що заглядав у камеру і змушував мене робити одне й те саме. Коли наглядач пішов, я подивився на себе в денце бляшаного казанка. Мені здалося, що мій відбиток лишався поважним, навіть коли я силкувався всміхнутись йому. Я погойдав казанок перед собою. Усміхнувся, лице моє зберігало суворий і журний вираз. Смеркало, наближалася пора, про яку мені не хочеться говорити, безіменна пора, коли з усіх поверхів в'язниці піднімається вечірній гамір і слідом за ним — тиша. Я підступив ближче до високо прорізаного віконця і в останніх вечірніх відблисках ще раз глянув на своє відображення. Воно, як і раніше, здавалося похмурим, адже я, безперечно, таким і був у цю хвилину. Саме тут я вперше за кілька місяців ясно почув свій голос. Я упізнав у ньому той самий голос, який уже багато днів лунав у моїх вухах, і збагнув, що весь цей час я вголос розмовляв сам з собою. Мені згадалося раптом те, що сказала медична сестра на маминому похороні. Ні, жодної ради не було, і ніхто не може собі уявити, що таке сутінки у в'язниці.

III

Власне, перше літо дуже швидко змінилося другим. Я знав, що з приходом спекотних днів має статися щось нове. Мою справу мали слухати на останній сесії суду присяжних, а вона завершувалася наприкінці червня. Судовий процес почався в розпалі літа, коли в небі найдужче палало сонце. Мій адвокат запевняв, що слухання триватиме два-три дні, не більше.

— Адже суд поспішатиме,— додав він,— бо ваша справа на цій сесії не найважливіша. Одразу після неї розглядатиметься батьковбивство.

О пів на восьму вранці по мене прийшли і в'язничною машиною відвезли до суду. Двоє вартових завели мене до темнуватої затхлої комірчини. Ми чекали, сидячи коло дверей, за якими чулися голоси, перегукування, рипіння стільців; там було гамірно й метушливо, як на благодійницькому вечорі, коли після концерту прибирають залу для танців. Жандарми сказали, що треба зачекати, поки зійдуться судді, і один запропонував мені сигарету, я відмовився. Трохи згодом він спитав мене:

— Ну як, страшно?

Я відповів, що ні. Навіть трохи цікаво; адже зроду не бував на судових розглядах — не траплялося.

— Воно-то так,— мовив другий жандарм,— але зрештою це набридає.

Невдовзі в кімнатці дзеленькнув дзвінок. Тоді з мене зняли наручники. Відчинили двері й завели мене до .загородки для підсудних. У залі напхом напхано людей. Незважаючи на опущені штори, сонце подекуди пробивалось, і від жари вже стало важко дихати. Вікон не відчиняли. Я сів, жандарми стали обабіч. І тут я побачив перед собою ряд незнайомих облич. Всі вони дивилися на мене, і я здогадався — то присяжні. Але я не можу сказати, чим вони відрізнялися одне від одного. У мене було таке враження, нібито переді мною сидять на лаві пасажири трамвая, і всі ці невідомі люди з недоброзичливою цікавістю приглядаються до того, хто ввійшов — ану ж підмітять якісь дивацтва. Добре знаю, що це була безглузда думка: тут обговорювали не якісь дивацтва, а злочини. А втім, різниця не така вже й велика. У кожному разі, думка ця справді мені майнула.

У мене ще й голова трохи пішла обертом у цій задушливій замкнутій залі — яблуку ніде впасти. Я знову поглянув на публіку і не міг розрізнити жодного обличчя. Здається, я спершу не втямив, що всі ці люди прийшли полупати на мене очима. Звичайно моя персона нікого не цікавила. Насилу до мене дійшло, що ця метушня через мене. Я сказав жандармові: "Ну й народу!" Він відповів, що попрацювали газетярі, і показав на гурт людей біля столу, нижче трибуни присяжних. Він сказав: "Он вони". Я спитав: "Хто?", і він повторив: "Газетярі". Виявилось, він знайомий з одним репортером, той, побачивши його, рушив до нас. То був чоловік уже літній, приємний на вигляд, хоча лице його посіпувалося від тику. Він приязно потис руку жандармові. І тоді я помітив, що всі в залі шукали й гукали знайомих, правили теревені, ніби в клубі, де приємно буває зустрітися з людьми свого кола. Тим-то в мене виникло химерне відчуття, ніби я тут зайвий, непроханий гість. Але репортер, усміхаючись, звернувся до мене. Він сподівається, сказав, на щасливий кінець для мене. Я подякував йому, і він додав:

— Бачите, ми трошки роздмухали вашу справу. Для судової хроніки літо — мертвий сезон. Ось тільки ваша історія та батьковбивство ще становлять якийсь інтерес.

Потім він показав мені в тому гурті, з якого прийшов, маленького добродія, схожого на жирного тхора й дуже примітного своїми величезними окулярами в чорній оправі. Він мені сказав, що то спеціальний кореспондент великої паризької газети.

— Щоправда, він приїхав не заради вас. Йому доручено описати процес батьковбивці, а заодно його попросили повідомити телефоном і про вашу справу.

Я замалим йому не подякував знову, та схаменувся, що то було б смішно. Він привітно помахав мені рукою, і ми розлучилися. Ми чекали ще кілька хвилин.

Прибув мій адвокат, уже в мантії, оточений своїми колегами. Попрямував до репортерів, поручкався з ними. Вони перекидалися жартами, сміялися, поводилися дуже невиму-шено доти, доки в залі не пролунав дзвінок. Всі порозсідалися на свої місця. Мій оборонець підступив до мене, потиснув мені руку і порадив на запитання відповідати коротко, самому не вихоплюватися, а в усьому покластися на нього.

Ліворуч од мене з грюкотом відсунуто стільця, я обернувся — там умощувався високий сухорлявий чоловік у пенсне, дбайливо розгортаючи свою червону мантію. То був прокурор. Судовий виконавець оголосив: "Суд іде!" І в ту хвилину захурчали два величезні вентилятори. Вступило троє суддів, двоє в чорному, третій — у червоному, в кожного під рукою течка, прудкою ходою рушили до трибуни, що височіла над залою. Всі троє посідали в крісла, чоловік у червоній мантії — посередині; він скинув свою чотирикутну шапочку, поклав її на стіл перед собою, витер хусточкою лисину й оголосив засідання відкритим.

Репортери вже нагострили пера. Вигляд усі вони мали байдужий і дещо задерикуватий. Один з них, наймолодший, у сірому фланелевому костюмі й блакитній краватці, пера до рук не взяв і все дивився на мене. Я помітив, що в нього якесь асиметричне обличчя, але мене вразили його очі, що пильно зоріли на мене з якимсь незбагненним виразом. У мене виникло дивне відчуття, ніби це я сам дивлюся на себе. Можливо, через те, а також через необізнаність з судовими порядками й правилами, я не дуже добре зрозумів те, що було спочатку: жеребкування присяжних, запитання голови суду до адвоката, до прокурора і до присяжних (щоразу всі присяжні одночасно повертали голови до голови суду), скоромовкою зачитаний обвинувальний висновок, у якому звучали знайомі мені назви місцевості, імена та прізвища, нові запитання моєму адвокатові.

Потім голова сказав, що зараз викличуть свідків. Судовий виконавець зачитав список прізвищ, і вони привернули мою увагу. В

рядах публіки, що досі залишалася для мене безликою, один по одному підвелися з лавок, а потім вийшли в маленькі бічні дверцята директор і сторож притулку, старий Томас Перес, Раймон, Массон, Саламано й Марі. Вона стурбовано поглянула на мене і подала мені знак. Я здивувався, що досі не помітив їх; раптово встав викликаний останній за списком Селест. Поряд нього я побачив ту маленьку жіночку в жакеті, яку здибав якось у ресторані, в неї були все такі самі швидкі, чіткі рухи і рішучий вигляд. Вона пильно подивилася на мене. Але я не мав часу поміркувати, бо слово вже забрав голова. Він сказав, що скоро почнеться найважливіша частина процесу — дебати сторін, і він вважає зайвим нагадувати, що публіка має дотримуватися при цьому тиші й порядку. Він, голова, тут на те, щоб забезпечити безсторонній розгляд справи, бо бажає розібрати її з цілковитою неупередженістю. Присяжні засідателі, керуючись духом правосуддя, ухвалять справедливий вирок, і хай буде всім відомо, що за найменшого інциденту він звелить звільнити залу.

Задуха посилювалася, і я побачив, що присутні обмахуються газетами. Безперервно чувся паперовий шелест. Голова суду подав знак, і виконавець приніс три плетені з соломи віяла, якими одразу ж скористалися всі три члени суду.

Першого почали допитувати мене. Голова ставив запитання спокійно і, як мені здалося, нібито зичливо. Він ще раз "з'ясував мою особу", і хоч мене дратувала ця процедура, я подумав, що, власне, вона досить природна: адже яка б була страшна помилка, якби стали судити одну людину замість іншої. Потім голова узявся переказувати, що я вчинив, і при цьому щохвилини перепитував: "Так, це було?" Щоразу я, як навчив мене адвокат, відповідав: "Так, пане голово". Допит тривав довго, бо голова розповідав усе дуже докладно. Тим часом репортери шкрябали перами. Я відчував на собі погляд наймолодшого з них і тієї маленької жіночки-автомата. Вся трамвайна лава дивилася на голову суду. Той покахикав, погортав папери у своїй течці і, обмахуючись віялом, звернувся до мене.

Він сказав, що зараз йому доведеться торкатися питань, які нібито не стосуються моєї справи, але насправді тісно з нею пов'язані. Я зрозумів, що він знов забалакає про маму, і відчув, як мені це остогидло. Він спитав, чому я віддав маму до притулку. Я відповів, що не мав коштів, аби забезпечити їй догляд і лікування. Він спитав, чи важко було мені розлучатися з нею, і я відповів, що ні мама, ні я уже нічого більше не чекали одне від одного — а втім, і ні від кого іншого — і що ми обоє призвичаїлися до нових умов життя. Тоді голова сказав, що він не хоче зупинятися на цьому, і спитав у прокурора, чи не бажає він задати мені якесь запитання.

Прокурор, не дивлячись на мене і мало не повернувшись до мене плечима, заявив, що з дозволу пана голови він хотів би дізнатися, чи мав я намір убити араба, коли сам повертався до джерела.

— Ні,— мовив я.

— Тоді чому ви прийшли озброєний і чому вернулися саме на те місце?

Я відповів, що це було випадково. І прокурор сказав лиховісним тоном:

— Поки у мене більше нема запитань. Все потім було незрозуміле, принаймні для мене. Судді про щось побалакали між собою, і голова оголосив перерву; на вечірньому засіданні, мовив він, слухатимуться свідки.

Мені знов не було коли поміркувати. Мене повели, посадили до тюремного фургона, відвезли до в'язниці, і там я попоїв. Дуже скоро, так скоро, що я нічого ще не відчув, окрім утоми, по мене прийшли, все почалося знову, і я опинився в тій самій залі, перед тими самими обличчями. Тільки спека стала ще задушливіша. І якимсь дивом уже в кожного присяжного, у прокурора, у мого адвоката і в деяких

репортерів з'явилися солом'яні віяла. Молодий журналіст і маленька жіночка сиділи на своїх місцях. Але вони не обмахувалися віялами і так само мовчки позирали на мене.

Я витер з обличчя піт і, трохи оговтавшись, зрозумів, де я, лише в ту хвилину, коли почув, що називають прізвище директора притулку. Його запитали, чи нарікала на мене мама, і він відповів, що так, нарікала, але всі його підопічні страждають на цю манію, вони завжди нарікають на свою рідню. Голова суду попросив його уточнити, чи докоряла мені мати за те, що я віддав її до притулку, і директор знову сказав, що так, докоряла. Але цього разу вже нічого не додав. На подальше запитання він відповів, що його здивував мій спокій у день похорону. Його запитали, що він розуміє під словом "спокій". Директор утупився в носаки своїх черевиків і відповів, що я не захотів подивитися на свою покійну матір, не пролив ні сльозинки і поїхав одразу ж після похорону, не провівши ні хвилини й не посумувавши біля її могили. Його здивувала ще одна обставина: службовець похоронної контори сказав йому, що я не знаю точно, скільки моїй мамі було років. По тому запала коротка мовчанка, а відтак голова спитав, чи справді директор має на увазі мене. Той не зрозумів запитання, і голова розтлумачив:

"Такий закон". Потім голова спитав у прокурора, чи не хоче він задати якесь запитання свідкові, але прокурор відповів:

"О, ні! Досить і того, що ми почули!" Він вигукнув це з таким пафосом і так звитяжно поглянув у мій бік, що вперше за багато років я, мов дурень, трохи не заплакав, бо раптом відчув, як мене ненавидять усі ці люди.

Запитавши у присяжних і в мого адвоката, чи нема в них запитань до директора притулку, голова суду вислухав свідчення сторожа. Повторився той самий церемоніал, як і для всіх інших. Підійшовши до місця свідків, сторож подивився на мене і відвернув погляд. Йому ставили запитання, він відповідав. Сказав, що я не хотів подивитися на маму, що я курив, що я заснув біля домовини, що я пив каву з молоком.

Я відчув, як це обурило всіх присутніх, і вперше зрозумів тоді, що я винен. Сторожа змусили повторити його розповідь про каву з молоком і про сигарету. Прокурор глипнув на мене, і очі його світилися іронією. І тут мій адвокат спитав у сторожа, чи не курив він разом зі мною. Але прокурор бурхливо запротестував: "Хто тут злочинець? І хіба допустимі спроби спаплюжити свідків обвинувачення, аби знецінити їхні свідчення, які все одно лишаться нищівними!" Незважаючи на його випад, голова попросив сторожа відповісти на адвокатове запитання. Старий сказав збентежено:

— Я знаю, що вчинив неправильно, але я не зважився відмовитися від сигарети, якою почастував мене пан Мерсо. На завершення спитали мене, чи не бажаю я чогось додати.

— Нічого,— відповів я.— Свідок правду сказав. Я справді почастував його сигаретою.

Сторож зиркнув на мене здивовано і нібито вдячно. Повагався трохи і сказав, що кавою з молоком пригостив мене він сам.

Мій адвокат галасливо зрадів і заявив, що присяжні засідателі, звісно, врахують цю обставину. Але у відповідь знов загримів прокурор:

— Авжеж, пани присяжні врахують цю обставину. І дійдуть висновку, що стороння людина може запропонувати каву, але син мав відмовитися, а не розпивати каву біля безживного тіла тієї, що дала йому життя.

Сторож вернувся на своє місце.

Коли надійшла черга Томаса Переса, судовому виконавцеві довелося підтримувати його під руку, щоб він міг стати перед суддями. Перес сказав, що він більше знайомий був з моєю матір'ю, а мене бачив лише

один раз — у день похорону. Його запитали, що я робив того дня, і він відповів:

— Бачте, мені і самому було дуже важко. Отож я нічого не бачив. Мені важко було, і я нікого не помічав. Я навіть зомлів. Отож я не міг бачити пана Мерсо.

Прокурор запитав, чи бачив він принаймні, щоб я плакав. Перес відповів, що ні, не бачив. І прокурор докинув:

— Панам присяжним слід врахувати цю обставину. Але тут мій оборонець скипів. Він спитав у Переса, і, як мені здалося, занадто підвищеним тоном:

— А ви бачили, щоб він не плакав? Перес відповів:

— Ні.

В залі засміялись. А мій адвокат, відкидаючи широкий рукав своєї мантії, сказав:

— Ось характер цього процесу. Все — правда, і ні в чому нема правди!

Прокурор, скам'янівши, тицяв олівцем у написи на наклейках судових течок.

Оголошено п'ятихвилинну перерву, і адвокат устиг сказати мені, що все йде добре, а після перерви викликано Селе-ста — свідка з боку захисту. Тобто з мого боку. Селест крутив у руках панаму і раз у раз скидав на мене оком. На ньому був новий костюм, той самий, в якому він іноді, в неділю, ходив зі мною на іподром. Але, мабуть, комірця він не зміг пристебнути — комір сорочки був сколотий мідною запонкою, що

ясно виднілася біля шиї. Селеста запитали, чи я був його клієнтом, і він сказав:

— Не тільки клієнтом, але й другом.

Запитали, що він думає про мене, і він відповів, що я був людиною. А що він розуміє під цим? Він відповів, що всім відоме значення цього слова. А чи помічав він, що я замкнутої вдачі, але Селест визнав лише те, що я не любив молоти язиком аби молоти. Прокурор спитав у нього, чи я акуратно платив за харчування. Селест засміявся і заявив:

— Про такі дрібниці і говорити не варто. Ще його запитали, що він думає про мій злочин. Він

поклав тоді руки на бар'єр, і видно було, що він заздалегідь

приготувався до відповіді. Він сказав:

— По-моєму, це нещастя. А що таке нещастя — відомо. Перед ним усі беззахисні. Так ось, по-моєму, це нещастя!

Він хотів продовжити промову, але голова суду сказав:

"Гаразд, досить!" і подякував йому. Селест усе стояв, як видно, він розгубився. Але, схаменувшись, заявив, що хоче ще дещо сказати. Його попросили говорити коротше. І він ще раз повторив, що це було нещастя. А голова сказав:

— Авжеж, звісна річ. Але на те ми й тут, щоб таке нещастя судити. Дякуємо вам.

Одначе Селест, вичерпавши в своїх свідченнях усе, що йому підказували його життєвий досвід і його добра воля, не йшов. Він

повернувся до мене, і мені здалося, що очі в нього блищать від сліз, а губи сіпаються. Він нібито питав у мене, чим ще він може мені підсобити. Я не сказав нічого, не ворухнувся, але вперше в житті мені захотілося обійняти чоловіка. Голова повторив, що свідок може бути вільний. Селест відійшов і сів у залі. Він просидів там аж до кінця засідання: нахилившись уперед і впираючись ліктями в коліна, він тримав у руках свою панаму і пильно слухав усе, що мовилося. Ввійшла Марі. Вона наділа цього разу капелюшка і, як колись, була гарна. Правда, з розпущеними косами вона мені більше подобалася. З того місця, де я був, мені добре було видно обриси її маленьких груденят, трохи відкопилена нижня губка. Марі, очевидно, дуже хвилювалася. її зразу ж запитали, чи давно вона знайома зі мною. Вона сказала — відтоді, як працювала в нашій конторі. Голова побажав довідатися, які між нами стосунки. Марі сказала, що вона моя подруга. А на подальше запитання відповіла:

так, ми справді мали побратися. Прокурор, що гортав матеріали справи, підшиті в теку, раптом запитав, коли ми зійшлися. Марі вказала дату. Прокурор зауважив з байдужою міною, що, за його підрахунками, це сталося на другий день по смерті моєї матері. Потім ущипливо сказав, що йому б не хотілося вдаватися в подробиці такої дражливої обставини і йому зрозуміла сором'язливість Марі, але (голос його зміцнів) обов'язок вимагає від нього піднятися вище умовностей. А тому він просить свідчицю коротко повідомити, як ми з нею провели той день. Марі не хотіла говорити, але прокурор наполягав, і вона розповіла, як ми купалися, як ходили в кіно і як після сеансу прийшли до мене додому. Прокурор сказав, що на підставі свідчень Марі на попередньому слідстві він довідався про програми кінотеатрів того дня. Він додав, що Марі, мабуть, сама скаже зараз, який фільм ішов тоді. Майже нечутним голосом вона і справді сказала, що ми з нею дивилися фільм за участю Фернанделя. Коли вона замовкла, в залі запанувала мертва тиша. Тут прокурор підвівся, суворий, поважний, і голосом, що здався мені по-справжньому схвильованим, відрубав, показуючи на мене пальцем:

— Панове присяжні, на другий день по материній смерті цей чоловік купався в товаристві жінки, вступив з нею в любовні стосунки і реготав на комічному фільмі. Більше мені нема чого вам сказати.

Він сів. У залі, як і раніше, стояла тиша. І раптом Марі розридалася і закричала, що все це не так, все по-іншому, що її змусили говорити зовсім не те, що вона думала, що вона добре мене знає і що я нічого лихого не зробив. Але на знак голови судовий виконавець вивів її, і засідання пішло далі. Слідом за Марі свідчився Массон, якого майже не слухали. Він заявив, що я порядна людина і, "скажу більше, чесна людина". Майже не слухали і старого Саламано, коли він згадував, що я жалів його пса, а на запитання про мене і про мою матір відповів, що мені більше ні про що було говорити з нею і тому я віддав маму до притулку.

— Треба зрозуміти,— сказав Саламано,— розуміти треба.

Але, мабуть, ніхто не розумів. Його відпровадили. Потім дійшла черга до Раймона, останнього в списку свідків. Раймон легенько кивнув мені і відразу ж заявив, що я не винен. Але голова суду сказав, що від нього вимагають не оцінки моїх дій, а викладу фактів. Свідок повинен чекати запитань і відповідати на них. Йому запропонували уточнити, які взаємини були в нього з убитим арабом. Скориставшись нагодою, Раймон заявив, що покійний його зненавидів відтоді, як він, Раймон, дав ляпаса його сестрі. Одначе голова запитав у нього, чи не було в жертви злочину мотиву ненавидіти і мене. Раймон відповів, що я опинився на пляжі випадково. Тоді прокурор запитав, як сталося, що лист, який і спричинився до трагедії, написаний моєю рукою. Раймон відповів, що це чистісінька випадковість. Прокурор заперечив, мовляв, у цій історії надто вже багато кивають на випадковість. Він побажав знати, чи випадково я не заступився за коханку Раймона, коли той лупцював її, чи випадково я виступив свідком у комісаріаті і чи випадково мої свідчення дано на користь Раймона, чи я це зробив з ґречності. Наприкінці голова запитав, з чого Раймон живе, і, коли той відповів: "Комірникую", прокурор заявив присяжним засідателям, що, як усім відомо, цей свідок

— професійний сутенер. А підсудний Мерсо його спільник і приятель. Суд розбирає зараз трагічний фарс найнижчого штибу, ускладнений тим фактом, що винуватець його — справжній недолюдок. Раймон хотів виправдуватись, і мій адвокат теж запротестував, але їм обом сказано, що треба дати прокуророві завершити виступ. Прокурор промовив:

— Мені залишилось додати дуже небагато. Підсудний був ваш приятель? — спитав він у Раймона.

— Так,— відповів Раймон,— він мені товариш. Тоді прокурор поставив і мені те саме запитання. Я глянув на Раймона, і він не відвів очей. Я відповів:

— Так. Прокурор обернувся до присяжних і проголосив:

— Ось чоловік, який наступного дня по материній смерті кинувся у найбезсоромнішу розпусту, і цеп же чоловік з нікчемного приводу, бажаючи поквитатися зі своєю жертвою через брудну мерзенну справу, вчинив убивство.

Потім він сів. Але мій адвокат, втративши терпець, сплеснув руками так, що рукави мантії відкинулися, відкривши накрохмалену сорочку, і вигукнув:

— Та що ж це таксі В чому звинувачують підсудного? В тому, що він убив людину, чи в тому, що він поховав матір?

В залі засміялись. Але прокурор знову встав і, загорнувшись у свою мантію, заявив, що треба бути таким наївним, як шановний оборонець, аби не відчути, який глибокий, страшний і нерозривний зв'язок існує між двома цими нібито різнорідними фактами.

— Атож! — патетично вигукнув він.— Я звинувачую цього чоловіка в тому, що він ховав свою матір, бувши злочинцем у серці своїм!

Така тирада, очевидно, справила велике враження на публіку. Мій адвокат знизав плечима і витер хустинкою спітнілого лоба. Усе ж таки він, певне, розгубився, і я зрозумів, що справи мої кепські.

На цьому засідання скінчилося. Вийшовши з приміщення суду і прямуючи до машини, я раптом відчув у ці короткі хвилини знайомі пахощі й барви літнього вечора. В темряві тюремного фургона, що швидко котився, до мене, ніби

З безодні втоми, один по одному долинали звичні шерехи міста, які я так любив, бо в ці години і мені траплялося радіти життю. Крики малих газетярів, що розтинали вже прохолодне повітря, щебет сонних пташок у парку, вигуки пиріжечників, жалібний скрегіт трамваїв на крутих віражах і невиразне стугоніння, що лунає десь угорі, в небесах, перед тим, як морок нічний спаде звідти на пристань,— усі ці звуки показували мені, як незрячому, звичний шлях, адже я так добре знав його, перш ніж потрапити за грати. Так, то була присмеркова пора, в яку давно колись мені бувало спокійно на душі. Попереду мене завжди чекав сон,— легкий сон без сновидінь. А нині все змінилось; адже вночі я, не склепивши очей, чекатиму ранку, а зараз я повертаюсь до одиночної камери. Отож знайомі дороги, що пролягають у літньому небі, можуть однаково вести і до безтурботних снів, і до в'язничних кошмарів.

IV

Послухати, що про тебе кажуть, цікаво, навіть коли сидиш на лаві підсудних. І в обвинувальній промові прокурора, і в захисному слові адвоката про мене говорилося чимало, і, може, більше про мене самого, ніж про мій злочин. І чи так уже різнилися одна від одної промови обвинувача і захисника? Адвокат здіймав руки до неба і, визнаючи мене винним, запевняв, що я заслуговую пом'якшеної кари. Прокурор поривав руки до публіки і громив мою провинність, заперечуючи, що я заслуговую бодай найменшої поблажливості. Дещо мене трохи бентежило. І попри те, що я міг нашкодити собі, мені так і кортіло втрутитися, тоді адвокат казав мені:

"Мовчіть, для вас же буде краще!" Виходило якось так, що мою справу розглядалося без мене. Все відбувалося без моєї участі. Вирішували мою долю, а моєї думки ніхто не питав. Вряди-годи мене брала охота урвати цих балакунів і спитати:

"А де тут підсудний? Адже він теж не остання фігура і повинен сказати своє слово!" Та, помізкувавши, я бачив, що сказати мені нема чого. Та й треба визнати, цікавість, яку викликають судові виступи, триває не довго. Приміром, обвинувальна промова прокурора дуже швидко мені набридла. Вразили мене і запам'яталися лише окремі фрази, жести або патетичні тиради, проте цілком одірвані од загальної картини.

Наскільки я зрозумів, суть його обвинувачення полягала в тому, що я вчинив навмисне вбивство. Принаймні він намагався це довести. Він так і казав:

— Я це доведу, панове присяжні, і доведу двома способами. Спершу при сліпучому світлі фактів, а потім при тому похмурому світлі, яке дає мені психологія злочинної душі підсудного.

Він перерахував коротко ці факти, починаючи від маминої смерті. Нагадав про мою нечуйність, про те, що я не знав, скільки матері було років, і про те, що я купався наступного дня у компанії жінки, ходив у кіно дивитися Фернанделя і, нарешті, привів Марі до себе додому. Я не зразу втямив, що йдеться про неї, бо він сказав "свою коханку", а для мене вона була Марі. Тоді він перейшов до історії з Раймоном. Мені здалося, що його міркування не позбавлене логіки. Те, що він стверджував, виглядало цілком імовірно. У змові з Раймоном я написав листа, аби заманути його коханку в пастку, де її чекали побої з боку людини сумнівної моральності". Я затіяв на пляжі сварку з Раймоновими ворогами. Раймонові завдано поранення. Я попросив у нього револьвер. Вернувся на г .яж один, щоб цією зброєю скористатися. Я замислив убити араба і зробив це. Аби впевнитись, що діло зроблене сумлінно, я

після першого пострілу ввігнав у безживне тіло ще чотири кулі, спокійно, впевнено і, так би мовити, добре все зваживши заздалегідь.

— Тим-то, панове,— мовив прокурор,— я відновив перед вами перебіг подій, які привели цього чоловіка до вбивства, вчиненого ним цілком свідомо. Я на цьому наполягаю,— сказав він.— Адже тут ідеться не про якесь звичайне вбиіі-ство, про злочин у стані афекту, в якому ми могли б знайти обставини, що пом'якшують провину. Ні, підсудний тямовитий, панове, це безперечно. Ви його чули, еге ж? Відповідати він уміє. Ціну словам знає. І про нього годі сказати, що він діяв нерозважливо.

Тим-то я почув, що мене мали за розумного. Але я не дуже добре втямив, чому така звичайна людська прикмета може стати неспростовним доказом моєї злочинності. Далебі, це так мене вразило, що я вже не слухав прокурора до того моменту, коли він промовив:

— А чи кається він принаймні? Де пак, панове! За довгі місяці слідства цього чоловіка ні разу не схвилювала думка, що він учинив страшне лиходійство.

Тут він обернувся до мене і, показуючи на мене пальцем, заходився докоряти мені з якимсь незбагненним завзяттям. Звісно, я не міг не визнати, що в дечому він має слушність:

адже я і справді не дуже шкодував про вчинене. Але така прокуророва злість мене дивувала. Мені хотілося спробувати і розтлумачити йому щиро, майже по-дружньому, що я ніколи ні в чому не каявся по-справжньому. Мене завжди поглинало лише те, що має статися сьогодні або завтра. Звичайно, в тому становищі, в яке мене поставлено, я ні з ким не міг , розмовляти в такому тоні. Я більше не мав права виявляти сердечність і доброзичливість. І я вирішив послухати ще * прокурора, бо він заговорив про мою душу.

Він сказав, що намагався зазирнути в мою душу, але не і знайшов її. "Авжеж, панове присяжні засідателі, не знайшов". Він запевняв, що у мене насправді нема душі і ніщо людське, ніякі моральні засади, що живуть у серцях людей, мені не доступні.

— Ми, звичайно, не ставитимемо це йому на карб. Можна тільки пошкодувати, що в нього нема душі,— бо коли її нема, то її не здобудеш. Але суд повинен обернути терпимість, цю пасивну чесноту, на іншу, не таку зручну, зате вищу чесноту — справедливість. Надто в тих випадках, коли така по— . рожнеча серця, яку ми виявили в цього чоловіка, стає проваллям, згубним для людського суспільства.

І тут він заговорив про моє ставлення до мами. Він повторив усе, що говорив на початку. Але говорив про це куди довше, ніж про мій злочин, — так довго, що зрештою я вже не слухав і відчував лише одне: ранок нестерпно жаркий, нічим дихати. Так було до тієї хвилини, коли прокурор зупинився і після паузи озвався тихо й проникливо:

— Панове присяжні, завтра ми судитимемо найстрашніший з усіх злочинів — батьковбивство.

Таке звіряче лиходійство, заявив він, годі собі уявити. Він сподівається, що правосуддя не виявить слабкості і по заслузі покарає лиходія. Та він не боїться сказати, що навіть цей страхітливий злочин навряд чи жахає його дужче, ніж моя бездушність. На його думку, чоловік, який морально вбив свою матір, сам відлучив себе від людської спільноти, як і той, хто підняв злочинну руку на батька, що породив його. Так чи інак, перший вказав шлях другому, певною мірою був його провісником і взаконив його лиходійство.

— Я певен, панове,— додав він, підвищуючи голос,— вам не здається надто сміливим моє твердження, що чоловік, котрий сидить зараз перед нами на лаві підсудних, відповідає і за те вбивство, яке ми судитимемо завтра. Хай же він прийме належну кару.

Прокурор витер хустинкою блискуче від поту обличчя. І наостанку сказав, що, хоч які прикрі його обов'язки, він виконає їх рішуче. Він заявив, що я порвав зв'язок з людським суспільством, стоптав головні його засади і не смію просити милості, бо мені чужі найелементарніші людські почуття.

— Я вимагаю у вас голови цього злочинця,— гримів він,— і вимагаю з легким серцем! Довго працюю я на своїй ниві і мені вже неодноразово доводилося вимагати смертної кари, але ще ніколи я так добре не розумів, як сьогодні, що цей мій тяжкий обов'язок продиктовано, підкріплено, осяяно усвідомленням владної і священної необхідності і тим жахом, якого я зазнаю, дивлячись на чудовисько, в котрому не можу побачити нічого людського.

Прокурор сів, і надовго запала тиша. В голові у мене все мішалося від задухи і подиву. Голова суду кахикнув і неголосно спитав, чи не хочу я щось сказати. Я встав і, оскільки мені давно хотілося заговорити, сказав перше, що спало на думку: я не мав наміру убити того араба. Голова зауважив, що це голослівна заява і що досі він погано розумів, на чому тримається мій захист. Він буде дуже радий, якщо я до виступу мого адвоката уточню, що спонукало мене до такого вчинку. Я швидко сказав, плутаючись у словах і відчуваючи, який я смішний, що все сталося через сонце. У залі пролунав регіт. Мій адвокат знизав плечима. Йому одразу дали слово. Але він заявив, що вже пізно — промова його забере кілька годин — і він просить перенести його виступ на вечірнє засідання. Суд погодився.

По обіді лопаті великих вентиляторів знов розганяли в залі засідань густе повітря, знов колихалися, все в один бік, маленькі барвисті віяла присяжних. Мені здавалось, захисній промові мого адвоката не буде кінця-краю. Але в якусь хвилину я нашорошився, бо він сказав: "Так, це правда, я вбив". І далі, провадячи в тому самому тоні, усе казав: "Я". Я дуже здивувався. Нахилившись до жандарма, я запитав, чому адвокат так говорить. Жандарм буркнув мені: "Мовчи" і трохи згодом відповів: "Усі адвокати так роблять". А я подумав, що знов мене усувають, ніби я

не існую, і певною мірою підміняють мене. А втім, я був уже далеко від зали суду. Та й адвокат здавався мені смішним. Він подав поспіхом свою тезу про самооборону, викликану поводженням араба, і теж заговорив про мою душу. Але, по-моєму, ораторського хисту він мав куди менше, ніж прокурор.

— Я також зазирнув у цю душу,— мовив він,— проте на противагу вельмишановному представникові прокуратури я багато чого знайшов у ній і можу сказати, що читав у ній, як у розкритій книзі.

Він прочитав там, що я чесний, завзятий, невтомний трудівник, відданий тій фірмі, де служив, чоловік, шанований усіма і співчутливий до чужого горя. Як на нього, я був зразковий син і утримував свою матір доти, поки міг це робити. Врешті я віддав її до притулку для старих, маючи надію, що там вона знайде затишок, якого сам я у своїй грошовій скруті не міг їй надати. Дивно мені, панове,— додав він,— що навколо цього притулку зчинився такий галас. Бо коли треба довести корисність і високе призначення таких закладів, нагадаю, що про них дбає сама держава.

Адвокат навіть не згадав про похорон, і я відчув, що це прогалина в його промові. А втім, через усі ці довгі фрази, нескінченні дні судового розгляду, безконечні години розпатякувань про мою душу, в мене наморочилося в голові і здавалося, що довкола все затопили хвилі каламутної річки.

Пам'ятаю, як посеред промови мого адвоката звідкись з вулиці через усі коридори і зали суду, до мене долинув приємний звук ріжка, в який сурмив продавець морозива. І наринули спогади про колишнє життя, те, що мені вже не належало, життя, що дарувало мені дуже прості, але незабутні радощі: пахощі літа, улюблені вулиці, барви вечорового неба, сміх та сукні Марі. А від усього непотрібного, марного, того, що я робив у цій залі, мені стало тоскно, і я хотів лише одного: швидше вернутися до камери й заснути. Я ледве чув, як мій оборонець гукав на завершення свого виступу, що присяжні засідателі, звичайно, не захочуть поставити

на гільйотину чесного трударя, що занапастив себе у хвилину засліплення, що в моїй справі є обставини, які пом'якшують провину, а за свій злочин я вже караюся і спокутуватиму кару довічно — постійним каяттям і гризотами сумління. Оголошено перерву, і захисник, ніби ледь живий, сів на своє місце. Але тут колеги потяглися до нього потиснути руку. Я чув їхні вигуки: "Здорово, друзяко!" А один навіть закликав мене в свідки. "Правда?" — сказав він. Я підтвердив, але моє схвалення було нещире — я надто втомився.

Надворі вже вечоріло, і спека спала. З деяких шерехів, що долітали з вулиці, я здогадувався, що настає люба пора сутінок. Ми всі сиділи й чекали. А те, чого чекали всі присутні тут, стосувалося одного мене. Я ще раз глянув у залу. Всі були такі самі, як і першого дня. Я перехопив погляд журналіста в сірому піджаку й жіночки-автомата. І подумав, що за весь час процесу ні разу не пошукав очима Марі. Я не забув про неї, але досі був надто заклопотаний іншим. Я побачив, що вона сидить між Раймоном і Селестом. Вона легенько мені кивнула, ніби хотіла сказати: "Нарешті!", і я побачив усмішку на її стурбованому обличчі. Але моє серце так і не розкрилося, я навіть не міг відповісти на ту усмішку.

Вернулися судді. Скоромовкою зачитали список запитань, адресованих до присяжних. Я розчув: "винен у вбивстві"... "навмисність"... "пом'якшувальні обставини". Присяжні вийшли з зали, а мене відвели до тієї комірчини, де я чекав першого дня. До мене підійшов мій адвокат і дуже розлого, З такою певністю, з такою сердечністю, з якою ще ні разу не говорив зі мною, повідомив, що все йде добре і я відбудуся кількома роками в'язниці чи каторги. Я спитав, чи є можливість касації в разі несприятливого вироку. Він відповів, що нема... Його тактика, виявляється, полягала в тому, щоб не накидати присяжним засідателям певних висновків і тим самим не гнівити їх. Він пояснив мені, що в таких процесах, як мій, годі розраховувати на касацію вироку через якісь порушення формальностей. Мені це здалося очевидною істиною, і я погодився з його міркуваннями. Якщо глянути на справу тверезо, то це було цілком природно. Інакше б тільки папір псували.

— У кожному разі,— сказав мені адвокат,— можна просити про помилування. Одначе я певен, що все добре скінчиться.

Чекали ми довгенько, щось із три чверті години. Нарешті озвався дзвінок. Адвокат пішов у залу, сказавши мені:

"Зараз старшина присяжних зачитає їхні відповіді. Вас введуть до зали тільки для оголошення вироку".

Десь загрюкали двері. Сходами — не знаю, близько чи далеко — прокотився тупіт. Потім я почув, як у судовій залі чийсь голос глухо читає щось. А коли знов розлігся дзвінок і відчинилися двері в загородку для підсудних, на мене війнуло мовчанням зали, мовчанням і дивним відчуттям, що огорнуло мене, коли я помітив, що молодий журналіст одвів очі вбік. Я не глянув на Марі. Я не встиг, бо голова суду оголосив, та ще в якійсь дивній формі — "іменем французького народу", що мені зітнуть голову і це буде зроблено прилюдно, на майдані. І тоді у всіх на обличчях я вловив одне й те саме почуття. Мені здається, це була повага. Жандарми стали дуже делікатні зі мною. Адвокат поклавсвою долоню на мою руку. Я більше ні про що не думав. Але голова суду запитав, чи не хочу я щось додати. Я трохи подумав і сказав: "Ні". І тоді мене повели.

V

Уже втретє я відмовився прийняти сповідника. Мені нема чого йому сказати і нема охоти з ним розмовляти, невдовзі я й так його побачу. Зараз мене цікавить інше: як уникнути гільйотини, знайти рятунок від неминучого. Мене переведено до іншої камери. Тепер, коли я лежу на койці, то бачу небо, одне лише небо. І час гаю, споглядаючи, як на ясному його тлі поступово блякнуть барви і день змінюється ніччю. Лягаю, закладаю руки за голову й чекаю. Не знаю вже, скільки разів я запитував себе, чи бували випадки, коли смертники тікали від нещадного механізму, зникали раніше страти, прорвавши кордон

охорони. Я картав себе за те, що досі не зважав на розповіді про страти. Такими речами треба цікавитися. Ніколи не знаєш, що може з тобою статися. Як і всі, я читав газетні репортажі. Але ж, певна річ, існують праці, спеціально присвячені смертним стратам, а мене ніколи не тягло зазирнути в ці книжки. Можливо, я там знайшов би розповіді про втечі. Може, довідався б, що бодай раз колесо зупинилось на півдорозі, і один раз, бодай один тільки раз, випадок і талан щось змінили в невідворотному перебігу подій. Хоч раз! У певному розумінні мені й цього було б достатньо. Моє серце довершило б решту. Газети часто пишуть про борги злочинців перед суспільством, про те, що кара на горло — це сплата боргу. Але такі тиради нічого не кажуть уяві. Інша річ — можливість утекти, порвати пута невблаганного ритуалу, відчайдушна втеча, що дасть надію. Звісно, сподіватися можна тільки на те, що тебе схоплять і доб'ють на розі вулиці або підстрелять на бігу. Але, як добре розміркувати, така розкіш була для мене геть недоступна — від цієї машинерії не втечеш.

Хоч би як бажав, я не міг примиритися з цією нахабною неминучістю. Адже існувала така безглузда невідповідність між вироком, що її обумовлював, і невідворотним наближенням її від тої миті, коли вирок оголосили. Те, що вирок зачитано не о п'ятій годині вечора, а о восьмій, що він міг бути зовсім інший, що його ухвалили піддатливі, догідливі люди та ще приплутали до нього французький народ (а чого не німецький або китайський?) — все це, по-моєму, робило такий присуд якимсь несерйозним. А проте я не міг не визнати, що від цієї миті, як його ухвалено, його дія стала такою ж відчутною і безсумнівною, як стіна, до якої я оце притискався всім тілом.

У ці години згадувалася історія з моїм батьком, про яку мені розповідала мама. Батька я не знав. І з усього, що я чув про нього, мабуть, найточніша за все була мамина розповідь:

виявляється, батько ходив дивитися на страту якогось убивці. Йому ставало зле на саму думку про це видовисько. Але все-таки він пішов, а коли вернувся додому, то блював майже весь ранок. По цій розповіді я

відчув якусь огиду до батька. Одначе тепер я розумію його: адже це було так природно. Як же я не знав, що нема нічого важливішого над смертну кару і що, власне, тільки вона й варта уваги. Якщо я коли-небудь вийду з в'язниці, то неодмінно ходитиму дивитись, як стинають людям голови. А втім, даремно я думав про таку змогу, даремно уявляв собі, що ось мене випустили на волю, і я на світанку стою за кордоном жандармів, так би мовити, по другий бік, і дивлюся на страту, а потім мене вивертає від такого видовиська, — від цих думок радість отруйною хвилею переповнювала моє серце. Далебі, все це було справжнісіньке безглуздя: мене одразу ж обдало крижаним холодом,— таким лютим холодом, що я весь скулився, затремтів під ковдрою і зацокотів зубами, безсилий себе опанувати.

Але ж не можна завжди бути розважливим. Іноді я складав проекти законів, переписував карний кодекс. По-моєму, найважливіше — дати приреченому бодай якусь надію на порятунок. Хай пощастить одному з тисячі — цього було б досить, це залагодило б багато чого. Так мені здавалося. Можна було б знайти хімічну сполуку, яка убивала б пацієнта (я так і казав подумки: "пацієнта") в дев'яти випадках з десяти. Хай пацієнт про це знає (обов'язкова умова). Адже добре зваживши і дивлячись на речі спокійно, я збагнув ось що: гільйотина погана тим, що її ніж не залишає ніякого шансу, ніякісінького. Це справа вирішена, комбінація визначена, встановлена раз і назавжди й безповоротно. Якщо ніж гільйотини якимсь дивом не спрацює, все почнуть спочатку. Приреченому лишається тільки бажати — прикре безглуздя! — щоб механізм діяв безвідмовно. Я вважав, що це хиба в системі смертної кари. Але, з другого боку, переконався, що в ній і полягає секрет її чудової організації. Засуджений хоч-не-хоч, а мусить бути заодно зі своїми катами. В його ж інтересах, аби все йшло без зволікань.

Мені випало переконатися також, що раніше я мав хибне уявлення про все це. Я довгий час гадав — хтозна й чому — що гільйотину ставлять на ешафот і страчуваний повинен підніматися на нього східцями. Певне, це через революцію 1789 року, так нам розповідали в школі і так малювали на картинках. Аж якось уранці мені згадалась

газетна фотографія в зв'язку з одною гучною стратою. Гільйотина стоїть просто на землі. І вона вузька — куди вужча, ніж я гадав. Аж дивно, що я не знав цього досі. Машина на газетному знімку вразила мене й тим, що була схожа на чудово зроблений, гострий і блискучий, точний інструмент. Як чого не знаєш, то завжди перебільшуєш. А тепер, навпаки, я переконуюся, що все вельми просто: машина стоїть на одній площині з людиною, яка йде до неї. Підходиш до неї, як до знайомого на вулиці. І це здалося мені вельми прикрим. Інша річ, ешафот: смертник піднімається нагору, вимальовується на тлі неба — є від чого розігратися уяві. А тут що ж? Усе підминає під себе механіка: приреченому відрубують голову якось скромно, ледь соромливо, зате дуже акуратно.

І були ще дві обставини, про які я весь час думав,— вранішня зоря і моє прохання про помилування. Я намагався себе стримати і більше не думати про це. Простягшись на койці, я дивився на небо, силкувався зосередитись і спостерігати за зміною на ньому. Ось воно стає зеленкуватим, отже, наближається вечір. Потім я пробував змінити перебіг думок: прислухався до биття серця. І ніяк не міг уявити, що цей рівномірний стукіт, який я чув усе життя, колись може урватися. Буйної фантазії я ніколи не мав. І все ж таки намагався уявити мить, коли удари серця перестануть відлунювати в моїх скронях. Та все було марно. Я не міг відігнати думок про світанок і клопотання про помилування. Зрештою я постановив, що найрозумніше не силувати себе.

"Вони" приходять на світанку, я це знав. І взагалі я всі ночі чекав світанку. Ніколи не любив, щоб мене застукали зненацька. Коли щось має статися зі мною, я хотів би бути напоготові. Отож я спав дуже мало — і то лиш удень, а всі ночі поспіль не склепляючи очей терпеливо чекав, коли ж нагорі, за вікном, займеться світло. Найважчою була та страшна година, коли "вони" зазвичай приходили. Вже від півночі я нашорошував вуха і ждав. Ще ніколи я не розрізняв стільки шерехів, стільки підозрілих звуків. Можу, втім, сказати, що мені щастило: за весь цей час я ні разу не почув тупоту кроків. Мама часто казала, що людина

ніколи не буває зовсім нещасна. Я це зрозумів у в'язниці, коли зоря червонила небо і світло нового дня соталося до моєї камери. Адже я міг цієї миті почути ходу, і в мене розірвалося б серце. При найменшому шелесті я кидався до дверей, припадав до них вухом і з жахом чекав, аж поки здогадувався, що чую власний подих, і лякався, що він такий хрипкий, як у засапаного пса, і все-таки серце в мене не розривалося, все-таки я міг ще прожити цілу добу.

А вдень мене обсідали думки про помилування. Мені думається, я добув із них найкращий висновок. Я оцінював, наскільки переконливе моє клопотання, робив висновки з своїх міркувань. Я завжди виходив з найгіршого: в помилуванні мені відмовлено. "Ну що ж, я умру". Раніше, ніж інші, це безперечно. Таж усякий знає: життя не варте того, щоб чіплятися за нього. Власне, не має великої ваги, помреш ти в тридцять чи в сімдесят літ — усе одно інші люди, чоловіки і жінки, житимуть, і так триває вже багато тисячоліть. Усе, загалом, ясно. Я умру, саме я, тепер або через двадцять років. Але завжди, на моє збентеження, мене охоплював буйний спалах радості на думку про можливість прожити ще двадцять років. Залишалося тільки притлумити цей порив, уявивши собі, що за думки були б у моїй голові через двадцять років, коли мені все-таки довелося б померти. А як усе одно доводиться помирати, то, очевидно, не має великої ваги, коли і як ти помреш. А отже (пам'ятай, який висновок тягне за собою це слово), отже, я мушу примиритися з тим, що мені відмовлять у помилуванні.

І ось тут, тільки тут я, сказати б, одержував право, давав собі дозвіл перейти до другої можливості: мене помилують. Як важко було тоді приборкати бурхливий плин крові, що пробігав по жилах, розливався по всьому тілу, ту безглузду радість, від якої в мене темнішало в очах. Доводилося притлумлювати цей крик душі, намагатися схаменутися. Треба було звикнути й до цієї можливості, аби краще підкоритися тій, першій. Якщо мені в цьому щастило, я вимудровував цілу годину спокою. Все-таки виграш!

Саме під таку хвилину я і відмовився прийняти священика. Я лежав на койці й дивився у віконце, вгадуючи наближення літнього вечора з поблідлої блакиті. Перед тим мені вдалося переконати себе, що моє клопотання про помилування, безперечно, буде відхилено, і я відчував, як рівно тече у мене в жилах кров. Навіщо мені був священик? Вперше за довгий час я згадав Марі. Вона вже давно перестала мені писати. Того вечора я, поміркувавши, сказав собі: їй, мабуть, набридло вважатися коханою вбивці, засудженого на смерть. Мені спало також на думку, що, може, вона хвора чи навіть померла. Це могло статися. Але як мені знати про це? Адже тепер, коли фізично ми роз'єднані, ніщо нас не пов'язувало і не принаджувало одне до одного. Спогади про Марі стали для мене байдужі. Мертва, вона не цікавила мене. Я вважав, що це нормально, і про мене люди теж забудуть після моєї смерті, це зрозуміло. Навіщо тоді я буду їм потрібен? Не можу сказати, що така думка була мені гірка.

І саме в цю хвилину ввійшов священик. Побачивши його, я аж здригнувся. Він це помітив і попросив мене не лякатися. Я сказав — зазвичай він приходить іншої пори. Він відповів, що зайшов просто так, по-дружньому, і його відвідини нітрохи не пов'язані з моїм клопотанням про помилування: він нічого не знає про долю прохання. Він сів на мою койку і попросив мене сісти поруч. Я відмовився. Одначе мені сподобався його сумирний вигляд. Довгенько він сидів мовчки, спершись ліктями на коліна, і, понурившись, дивився на свої руки. Руки в нього були тонкі і м'язисті, ніби двоє метких звіряток. Він поволі потер їх. Потім завмер, усе так само похнюпившись, і довго сидів нерухомо. На хвилину я навіть забув про нього.

І раптом він скинув голову і глянув мені в очі.

— Чому ви відмовляєтеся бачити мене, коли я приходжу? — спитав він.

Я відповів, що не вірю в Бога. Він поцікавився, чи я переконаний у своїй невірі. І я відповів, що мені нічого й питати себе, це не має для

мене ніякого значення. Він відкинувся назад і, прихилившись до стіни, поклав руки на коліна, а тоді, ніби говорячи з самим собою, зауважив, що іноді люди мають себе за безвірників, а насправді це зовсім не так. Я промовчав. Він глянув на мене і спитав:

— Що ви про це думаєте?

Я відповів — по-всякому буває. Може, я і не знаю напевне, що мене цікавить по-справжньому, але твердо знаю, що мене аж ніяк не цікавить. І якраз те, про що він говорить, мене анітрохи не цікавить.

Він одвів очі і, не змінюючи пози, спитав, чи не кажу я так від страшної безнадії.

Я пояснив, що не вкидаюсь у безнадію — мені тільки страшно, таж воно й природно.

— Господь вам поможе,— озвався він.— Мені відомо, що всі, хто був у такому стані, як ви, зверталися до Бога.

Я визнав, що це їхнє право. А крім того, вони, мабуть, мали на це час. Ну а я не шукаю нічиєї допомоги, та в мене і часу немає перейматися тим, що мене зроду не цікавило.

Він роздратовано махнув рукою, але одразу ж випростався і розправив згортки своєї сутани. Потім знову звернувся до мене, називаючи мене "друже мій". Він, мовляв, так зі мною говорить не тому, що мене засуджено на смерть; на його думку, ми всі засуджені на смерть. Але я перепинив його, сказавши, що це зовсім не одне й те саме і, у кожному разі, загальна приреченість не може правити для мене за втіху.

— Авжеж,— погодився він.— Але якщо ви і не умрете сьогодні, то все одно помрете, тільки згодом. І тоді постане те саме питання. Як

зустрінете ви цю страшну випробу? Я відповів, що зустріну достоту так, як зараз. Він підвівся при цих моїх словах і подивився мені в очі. Таку гру я добре знав. Я часто бавився з Емманюелем або Селестом, і звичайно вони перші відводили погляд. Священик, як видно, теж був натренований у цій грі: він, не кліпаючи, дивився на мене. І голос у нього не затремтів, коли він сказав мені:

— Невже у вас нема ніякої надії? Невже ви думаєте, що умрете ввесь?

— Так,— відповів я.

Тоді вій схилив голову і знову сів. І сказав, що йому жаль мене. Він вважає, що такого людина витерпіти не може. А я відчував одне: він починає мені набридати. Я теж відвернувся від нього, відійшов до віконця і став під ним, притулившись плечем до стіни. Не дуже дослухаючись до його слів, я все-таки завважив, що він знову чогось допитується у мене. В його голосі бриніли неспокій і наполегливість. Я зрозумів, що він схвильований, і почав слухати уважніше.

Він висловив упевненість, що моє прохання про помилування буде вволено, але ж на мені тяжіє гріх — і цього тягаря треба позбутися. В нього виходило, що людський суд — ніщо, а суд Божий — усе. Я сказав: мене ж бо засудили люди. Але священик відповів, що цей суд не змив гріха з мене. Я сказав, що про гріхи на суді не говорилося. Мені тільки заявили, що я злочинець. І, як злочинець, я відповім за свій злочин, і більше з мене нічого вимагати. Він знову встав, і я подумав: хоче розім'ятися, але в такій тісноті вибору нема — або сиди, або стій.

Я стояв, утупившись у підлогу. Духівник ступив до мене і зупинився, ніби не зважуючись підійти ближче. Він дивився на небо за віконними ґратами.

— Ви помиляєтесь, сину мій,— промовив він,— від вас можна зажадати більшого. А можливо, з вас і зажадають.

— А чого саме?

— Щоб ви побачили.

— Що я маю побачити?

Священик роззирнувся довкола і відповів з глибокою і такою несподіваною втомою в голосі:

— Я знаю, ці камені повні скорботи. Я ніколи не міг дивитися на них без болісної туги. Але я знаю, серцем знаю, що найжалюгідніші з вас бачили, як у мороці в'язниці поставав перед вами образ Божий. Ось від вас і жадає Господь, щоб ви побачили його.

Я трохи схвилювався. Сказав, що вже багато місяців дивлюся на ці стіни. І нема нічого й нікого на світі знайомішого для мене. Можливо, колись, уже давно, я і шукав тут чийсь образ. Але він сяяв як сонце, палав полум'ям жаги: це було лице Марі. А його я шукав даремно. Тепер уже кінець. Принаймні я не бачив нічого, і ніщо з цього скорботного каміння не постає.

Священик подивився на мене з якоюсь журою. Я припав спиною до стіни, і світло падало мені на чоло. Священик щось сказав, я не розчув слів, а потім він дуже швидко спитав, чи можна йому обняти мене.

— Ні! — відповів я.

Він повернувся, підійшов до стіни і помалу провів по ній долонею.

— Невже вам таке любе все земне? — прошепотів він.

Я мовчав.

Він довгенько так стояв обличчям до стіни. Його присутність була мені неприємна, дратувала мене. Я вже хотів сказати — хай собі йде і дасть мені спокій, як раптом він обернувся до мене і гукнув, ніби його прорвало:

— Ні, не можу цьому повірити! Я переконаний, що вам траплялося бажати іншого життя.

Я відповів, що, звичайно, траплялося, але в такому бажанні стільки ж глузду, скільки в бажанні раптом забагатіти, або плавати дуже швидко, або стати красенем. Усе це мрії одного розбору. Але священик перепинив мене: йому закортіло взнати, яким я собі уявляю те, інше життя. Тоді я гукнув йому:

— Таким, щоб у ньому я міг згадувати життя земне! І одразу ж додав: годі з мене, набридло! Він ще хотів був побалакати про Бога, але я підійшов до нього і востаннє спробував пояснити, що в мене залишилося дуже мало часу і я не бажаю гайнувати його на Бога. Він спробував звернути мову на інше — запитав, чому я кажу йому "пане", а не "отче". Терпець мені урвався, я відповів, що він не мій "отець" і що він з тими, хто проти мене.

— Ні, сину мій,— сказав він, кладучи мені руку на плече.— Я з вами, з вами. Просто ви не бачите цього, бо ваше серце сліпе. Я молитимусь за вас.

І тоді, хтозна й чому, в мені наче щось прорвалося. Я зарепетував щосили, вилаяв його і сказав, щоб він не смів за мене молитися. Я схопив його за комір сутани. В нападі обурення і злісної радості я виливав на нього те, що сколихнулося на дні моєї душі. Як він упевнений у своїх небесах! Ви тільки подивіться! Але ж усе небесне раювання не варте однієї-єди-ної жіночої волосинки. Даремно він вважає себе за

живого, він-бо живий мрець. Ось я з вигляду злидар, знедолений. Але я бодай впевнений у собі, впевнений в усьому куди більше, ніж він. Я впевнений, що живу і що скоро прийде по мене смерть. Атож, ось тільки в цьому я й упевнений. Але принаймні цієї істини мене ніхто не позбавить. Я маю слушність і раніш мав, і завжди. Я жив так, а не інакше, хоча міг би жити інакше. Робив це і не робив того. Вчинив так, а не інак. Ну й що з того? Я ніби жив у чеканні цієї хвилини, цього блідого світання, отепер і виявиться, що я мав слушність. Ніщо, ніщо не має ваги, і я добре знаю, чому. І він, священик, теж знає, чому. З безодні мого прийдешнього протягом усього безглуздого мого життя підіймався до мене крізь роки, що ще не настали, подих мороку, він усе рівняв на своєму шляху, і від цього все доступне мені в моєму житті ставало таким самим примарним, як і ті роки, що їх я прожив насправді. Що мені смерть ближніх, материнська любов, що мені Бог, той чи інший спосіб життя, який вибирають для себе люди, долі, обрані ними, якщо одна-єдина доля мала обрати мене самого, а разом зі мною і мільярди інших обранців, усіх тих, хто, як і він, називають себе моїми братами. Зрозуміло йому, зрозуміло нарешті? Всі довкола — обранці. Всі, всі — обранці, інакших не буває. Рано чи пізно їх теж засудять. І його так само. То чи не однаково, якщо обвинуваченого за вбивство стратять за те, що він не плакав на похороні матері? Собака старого Саламано дорогий йому був не менше, ніж його дружина. Маленька жіночка-автомат була винна так само, як і парижанка, з якою одружився Массон, або як Марі, якій хотілося, щоб я з нею одружився. Хіба важливо, що Раймон став моїм другом, як і Селест, хоча Селест у сто разів кращий за нього? Хіба важливо, що Марі цілується зараз з якимсь іншим Мерсо? То чи розуміє пан священик, побожний смертник, що з безодні мого прийдешнього... Я задихався, вигукуючи це все. Але священика вже вирвали з моїх рук, і наглядачі погрожували мені. Він утихомирив їх і з хвилину мовчки дивився на мене. В очах йому бриніли сльози. Він обернувся й подався геть.

І тоді я зразу заспокоївся. Я знемагав і безсило впав на койку. Мабуть, я заснув, бо побачив над собою зорі, коли розплющив очі. До мене долітали такі мирні звуки з полів. Скроні мені обвіювала нічна

прохолода, напоєна пахощами землі й моря. Урочий спокій тихої літньої ночі ринув у мої груди, як хвиля припливу. Раптом десь далеко в темряві завили пароплавні сирени. Вони звістували, що кораблі відпливають у далекий світ, який був мені тепер (і вже назавше) байдужий. Вперше за довгий-довгий час я подумав про неню. Здається, я збагнув, чому на схилі життя вона завела собі "нареченого", чому вона грала у воскресіння життя. Адже там, довкола притулку, де згасало людське життя, вечори теж були подібні до журного перепочинку. На порозі смерті мама, певне, відчула себе визволеною і готовою все пережити наново. Ніхто, ніхто не мав права плакати над нею. І так само, як вона, я теж відчуваю готовність усе пережити наново. Так ніби недавній спалах гніву очистив мене від болю, позбавив надії і, споглядаючи це нічне небо, всіяне таємничими знаками і зірками, я вперше відкрив свою душу тихій байдужості світу. Я збагнув, який він подібний до мене, ніби мій брат, і тому я відчуваю — я був щасливий, я щасливий і зараз. Для повного завершення моєї долі, для того, щоб я відчув себе не таким самотнім, мені залишається побажати лише одного: хай у день моєї страти збереться багато глядачів — і хай вони зустрінуть мене криками ненависті.

к і н е ц ь